

KULTURMILJÖPROGRAM FÖR SKÖVDE KOMMUN

DE NIO MINDRE TÄTORTERNA

KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA MILJÖER
SAMT FÖRSLAG TILL ÅTGÄRDER
2011

**DEL 1 ISELSTORP,
LERDALA, SKULTORP,
STÖPEN**

Innehåll	
Inledning	1
Sammanställningen bygger på många källor	2
Kulturarv och kulturmiljö	3
Redovisning av kulturhistoriskt värdefulla miljöer	5
De mindre tätorternas historia i teman	9
Igelstorps tätort	37
Igelstorp Kulturmiljöer:	
Brunnsvägen och Fältvägen	42
Igelstorps stationssamhälle	44
Parkvägen och Brunnsvägen	47
Sventorps kyrkby	49
Villavägen	56
Igelstorp Byggnadsobjekt	57
Lerdala tätort	59
Lerdala Kulturmiljöer:	
Kvarnvägen	63
Lerdala	65
Lerdala Byggnadsobjekt	76
Skultorps tätort	77
Skultorp Kulturmiljöer:	
Siriusvägen - Stjärnvägen	88
Skultorps gamla by	91
Jon Måns väg - Källbäcksvägen	98
Norra Kyrketorps kyrkomiljö	104
Pilvägen	108
Riksbyggenvägen	110
Billingsro	113
Bussatorp	116
Kanikerukan	118
Loringavägen	120
Sjövägen	125
Svärtagårdsskolan och Valthornsvägen	127
Skultorp Byggnadsobjekt	130
Stöpens tätort	145
Stöpen Kulturmiljöer:	
Backatomtsvägen	149
Binnebergsvägen och Jättadansen	151
Frösve skola och Skogsäter	154
Tallstigen	156
Stöpen Byggnadsobjekt	158

Inledning

Kulturmiljöprogram - underlag

Skövde kommun har ett rikt kulturarv. Varje ort har sin egen historia och identitet, sin egen själ.

För att få en bättre överblick över kulturmiljön i Skövde kommun och förankra vad som är värt att slå vakt om inför framtiden pågår arbetet med att ta fram ett kulturmiljöprogram. Arbetet bedrivs som ett samverkansprojekt. Kulturförvaltningen i Skövde kommun driver projektet. För det praktiska genomförandet har Västergötlands museum svarat, med bistånd av Plan-, Bygg- och Lantmäteriförvaltningen i Skövde kommun. Styrgruppen för projektet omfattar Kulturförvaltningen och Plan-, Bygg- och Lantmäteriförvaltningen, Skövde kommun, Västergötlands museum och Västarvet, Västra Götalandsregionens Natur- och Kulturförvaltning.

Arbetet har även innefattat en dialog med berörda hembygdsföreningar och Musei Vänner. Den lokalt förankrade kunskapen är en viktig tillgång i den fysiska planeringen. Hos kommuninvånarna finns stor kunskap om vad som är viktigt i den egna hembygden. Det kan exempelvis gälla historien med sina avtryck i form av forntida lämningar, hus och öppna landskap eller särskilda identitets- och upplevelsevärden kopplade till olika platser eller företeelser.

Kulturmiljöprogrammets första etapp berörde Skövde stad och pågick under 2009 samt början av 2010. Etapp 2 omfattade de nio mindre tätorterna och har genomförts under 2010 och början av 2011. Etapp 3 som är slutfasen omfattar en sammanställning där även de synpunkter som inhämtats i etapp 1 och etapp 2 arbetas in och underlaget till programmet färdigställs.

Rapporten är nu ett underlag för kommunens fortsatta arbete med att genomföra ett kulturmiljöprogram. I nuläget finns således ett underlag för staden och ett för de nio mindre tätorterna. Det rekommenderas starkt att kommunen även låter ta fram ett motsvarande kulturmiljöunderlag

för landsbygden, så att ett färdigt kulturmiljöprogram kan omfatta hela Skövde kommun och vara ett måldokument med samlade riktlinjer för kommunens kulturmiljöarbete. Att landsbygden i nuläget inte ingår är den stora kritiska synpunkt som framförts av hembygdsföreningarna.

Rapportens innehåll - de nio mindre tätorterna

Denna rapportdel motsvarar etapp 2, de nio mindre tätorterna. Rapporten innehåller en översiktlig beskrivning av de nio mindre tätorterna Igelstorp, Lerdala, Skultorp, Stöpen, Tidån, Timmersdala, Ulvåker, Våring och Vårsås och deras fysiska kulturmiljö.

Rapporten inleds med en kort beskrivning av projektet och kulturmiljöprogramarbetet.

Därefter följer programdelen som börjar med en översiktlig tematiserad gemensam historik för de nio mindre tätorterna.

Sedan presenteras tätorterna var för sig i bokstavsordning. För varje tätort ges en inledande bebyggelseöversikt. Därefter följer de utpekade värdefulla kulturmiljöer som är särskilt viktiga att slå vakt om. De aktuella områdena redovisas översiktligt på karta med preliminär avgränsning. Till varje område finns förslag till åtgärder. Förslagen är rekommendationer om att framför allt upprätta fördjupade riktlinjer för att tillvarata de kulturhistoriska värdena. I vissa fall, t.ex. där kulturmiljön både har särskilda kulturvärden och är mycket rikt sammansatt, rekommenderas att en bevarandeinriktad detaljplan upprättas.

Därefter följer en lista med värdefulla enskilda byggnadsobjekt som ligger utanför de utpekade områdena. Rapporten avslutas med

Utöver detta finns material som sedan tidigare finns framtaget. En del ligger som digitala skikt i Länsstyrelsens planeringsunderlag, främst fornminnesinventeringen.

De olika miljöerna och enskilda objekten kommer, när programmet så småningom är klart, också att finnas inlagda

i kommunens kartdatabas för att finnas tillgängliga i planeringen.

Sammanställningen bygger på många källor

Kunskapen om kulturmiljön och kulturarvet finns att hämta på flera håll. Övergripande inventeringar som utförts av Länsstyrelsen, Länsmuseum och Kommunen utgör viktiga underlag i kulturmiljöprogramarbetet. Här skall framför allt nämnas följande:

Underlaget i programarbetet för Skövde kommuns nio mindre tätorter har framför allt baserats på den inventering av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i Skövde kommun som utfördes 1988 med Thomas Carlquist som projektledare, dåvarande Skaraborgs länsmuseum.

Vad gäller industrihistoria skall särskilt nämnas Skövde museums projekt ”Stenrika Skövde”, Curry Heimann, 2008. Vidare skall nämnas ”Skövdes industrier förr och nu” av Kenneth Alfredsson, 1985.

Kyrkogårdarna i Norra Billings, Norra Kyrketorps och Skövde pastorat samt delvis Värsås pastorat har inventerats av Västergötlands museum, 2004-2007.

Svenska kyrkans byggnader har inventerats av Skara stift 2004 och är inlagda i Bebyggelseregistret.

I Bebyggelseregistret finns numera även inlagt kommunens byggnadsinventering 2004-2005.

En viktig källa är Skövde kommuns hemsida: Kartor, planer och fastigheter.

Vidare finns en rik tillgång på hembygds-, fack- och landskapslitteratur. Andra viktiga källor är t.ex. Byggnadsnämndens arkiv (digitaliserade handlingar), Skövde kommun, Skövde museums arkiv och Västergötlands museums arkiv, Skara.

En ytterst viktig kunskapsresurs är den betydelsefulla lokalt förankrade kunskap som hembygdsrörelsen och andra intresseorganisationer är verksamma med.

Andra exempel på underlag

- Fornminnesinventeringen, Riksantikvarieämbetet (Fmis)
- Odlingslandskapets natur- och kulturvärden. Länsstyrelsen, 1992
- Översiktsplan (ÖP) för Skövde 1991 (Underlag omfattar ej centralorten)
- Naturvårdsprogram för Skövde kommun, Länsstyrelsen, 1984
- Riksintressen för kultur och natur i Skövde kommun
- Lövskogsinventering
- Lokalhistorisk litteratur och övrig facklitteratur

Övrigt

Fotografer till nutida fotografier är, där inget annat anges, Erik Holmström och Ulf Larsson, Västergötlands museum.

Förkortningar:

BNA- Byggnadsnämndens arkiv

SM - Skövde museum

VGM - Västergötlands museums arkiv.

Arbetets uppläggning

Framtagandet av underlag för de nio mindre tätorterna i Skövde kommun har genomförts under 2010 med viss komplettering 2011. Arbetet har utförts av 1:e antikvarierna Erik Holmström och Ulf Larsson, Västergötlands museum. Det har omfattat följande:

- En översiktlig komplettering av dels bebyggelse från 1960 till 1985, dels avseende industrihistoriska miljöer
- Översyn, komplettering och revidering av miljöurval
- Rekommendationer och åtgärdsförslag
- En övergripande sammanställning av varje ords bebyggelseutveckling, delvis genom komplettering av tidigare gjorda översikter
- Tematisering av historiken

En övergripande arbetsmall samt sammanställning av allmänna texter rörande lagstiftning, planering, programarbete och vissa historiska bakgrundstexter har sammanställts av enhetschef Marie Odenbring Widmark, Regionmuseum Västra

Götaland, Västarvet. Erfarenheter från Marie Odenbring Widmarks arbeten med kommunala kulturmiljöprogram i Göta älv dalen har varit av stor betydelse även för arbetet med Skövde kommuns tätorter.

Arbetet med underlaget till kulturmiljöprogram för Skövde för den del som omfattar de nio mindre tätorterna har genomförts 2010. Det har omfattat genomgång och sammanställning av redan befintligt material, fältarbete i de mindre tätorternas kulturmiljöer och sammanställning av detta. Tidigare arbeten har inventerats, bebyggelsemiljön i tätorten har karaktäriserats, bebyggelsehistorien har beskrivits och kompletterats o.s.v.

Dialogarbetet

Avsikten är också att en sammanvägning av den lokalt förankrade kunskapen och kulturmiljövårdens mer övergripande kunskap skall ge en nyanserad beskrivning och värdering av kulturmiljön. Dialog och samråd med hembygdsföreningarna utanför Skövde stad inleddes vid ett möte den 9 februari 2011. Med Skövde hembygdsförening och Musei Vänner inleddes dialogen 2010 i samband med arbetet med staden.

I februari 2011 överlämnades materialet om de mindre tätorterna på samråd till dialoggrupperna som bereddes tillfälle att komma in med förslag på vad man anser vara viktigt att bevara. Synpunkterna har arbetats in i programmet i sammanställningsfasen.

Vid informationsmötet den 9 februari medverkade hembygdsföreningarna i Häggum, Skultorp, Skövde, Sventorp-Forsby och Varing-Locketorp samt för Binnebergsorten och Norra Billing. Inventeringsunderlaget för de mindre tätorterna överlämnades till samtliga dessa föreningar samt utskickades även till hembygdsföreningarna i Tidän och Vårsås.

Av berörda föreningar har samtliga utom en varit positiva. Vårsås hembygdsförening har avböjt medverkan. De flesta föreningar har lämnat synpunkter. De tätorter som det ej inkommit synpunkter

om, förutom Vårsås, är Lerdala, Stöpen och Ulvåker. Många konstruktiva och klagörande förslag och synpunkter har i övrigt inkommit. Det är synpunkter som är av mycket stort värde och som tillför underlaget lokalhistoriskt förankrad kunskap och därmed en högre kvalitet.

För fördjupad information om dialoggruppernas synpunkter se Samrådsredogörelse (i rapportens bakre del).

Kulturarv och kulturmiljö

Vad menas med kulturmiljö?

Begreppet *kulturmiljö* har sedan ett par decennier varit ett ledord när man arbetar med den fysiska omgivningen med alla de spår och lämningar som mänsklig aktivitet skapat. Det kan vara olika företeelser som byggnader, gravlämningar, vägar, ortnamn och ägostrukturer men man har också betonat helhetsmiljöer som på olika sätt speglar vår historia. Tidigare arbetade man mer med begreppet *kulturminnesvård* med betoning på enstaka monument och minnesmärken.

Idag används gärna begreppet *kulturarv* istället för att visa att minnen och berättelser, ett mer immateriellt kulturarv, också är viktigt att slå vakt om. Man kan säga att vårt kulturarv är de historier vi omger oss med och det är därför viktigt att fundera kring vilka perspektiv som får utrymme och vilka historier vi skall berätta. Omsatt i materiell kultur så berättar ju också våra byggnader, ortsnamn, dansbanor, kommunikationer, industrier o.s.v. historier och utgör därmed en väsentlig del av vårt kulturarv. En viktig fråga vi människor måste ställa oss är vad vårt kulturarv betyder och vad vi vill föra vidare till kommande generationer.

Det övergripande målet för samhällsplaneringen är *hållbar utveckling*, såväl miljömässigt som socialt och ekonomiskt. Vårt kulturarv har stor betydelse för framtidens miljö och för social sammanhållning, välfärd och trygghet. Kulturarvet utgör en grundläggande resurs i samhällsutvecklingen.

Kort kan man säga att kulturarvet/kulturmiljön har två mycket viktiga funktioner:

- Som *livsmiljöskapare*
- Som *identitetsbyggare*

Kulturarvet är helt enkelt en viktig del av infrastrukturen i kommunen – en sorts kollektiv nytthet som det gäller att ta hand om på bästa sätt!

Kultur och regional utveckling

Riksantikvarieämbetet har satt upp åtta tematiska sätt att indela kultur och kulturarv utifrån viljan att arbeta med natur- och kulturarv som lokal och regional utvecklingsfaktor.

- Kultur som upplevelsenäring
- Kultur som livsmiljö
- Kultur som näring
- Kultur för profilering och marknadsföring
- Kulturell kompetens som marknadsmässig fördel
- Kultur som grund för samverkan
- Kultur som kreativitetsfrämjare
- Kultur som hälsofrämjare

Alla dessa definitioner kan appliceras på kulturarvet i Skövde. (Texten är i grunden från Riksantikvarieämbetet).

1. Kultur som upplevelsenäring

Kulturarvet har ett instrumentellt värde som blir tydligt genom t.ex. dramatiseringar och upplevelser av historiska företeelser i fakta och fiction såsom Arnturismen. Här kan konstateras att kultursektorn genererar effekter och ett positivt mervärde inom andra samhällssektorer.

2. Kultur som livsmiljö

Skövde bjuder på många fantastiska miljöer, både vad gäller natur och kultur och oftast i ett samspel dem emellan. De är kulturarvets vardagsmiljöer – de som vi inte alltid tänker på men som finns runt omkring oss och som efterfrågas vid till exempel val av boende eller vid en företagsetablering. Företagsekonomiska och transportekonomiska faktorer – i kombi-

nation med ett rikt och varierat kulturarv – styr ofta valet.

Det kan också röra sig om omvandlingsområden såsom gamla industrimiljöer i attraktiva lägen som kan omvandlas till spännande och exklusiva boendemiljöer. Livsmiljön handlar också om väl utformade arkitektoniska rum, om miljöer med lång historisk kontinuitet, om det öppna odlingslandskapet med åker- och betesmarker på klevkanter och skifferterrasser i platabergslandskapet.

3. Kultur som näring

Företagande som innebär att gamla hantverkstraditioner kan räddas kvar eller som bygger på vissa produkter som har en stark kulturhistorisk identitet kan man säga använder kulturen som näring, ofta kopplad till turism. Detta är en viktig ingång till frågor om kulturarv och entreprenörskap. De medel som finns tillgängliga via EU:s fonder och program spelar en stor roll för ett ökat kulturarvsföretagande i Sverige. Att kunna SNI-koda (Svensk näringsindelning) kulturarvsföretagandet skulle ge en ytterligare dimension till sektorn.

4. Kultur för profilering och marknadsföring

Kulturarvet spelar en viktig roll genom att det ger mervärde – gör en produkt speciell i förhållande till andra. Här handlar det om en plats eller en regions attraktivitet. Hur används kulturarvet i marknadsföringen? Vilka kulturarvssymboler i ett landskap blir karaktärsskapande för ett område? Dessa kulturarvssymboler eller landmärken blir normgivande även för andra sektorer i marknadsföringen av deras varor och tjänster.

5. Kulturell kompetens som marknadsmässig fördel

En hög andel utbildade personer inom kultur- och kulturarvsområdet i kombination med ett rikt kulturarv och kulturföretagande kan ge en extra drivkraft åt en region. Kulturarvet fungerar som en naturlig miljö för många olika kulturarangemang.

6. Kultur som grund för samverkan

Kulturarvsprojekt skapar engagemang hos människor och bidrar till ett nätverksbyggande. Alla har vi ett förhållande och ett förhållningssätt till kulturarvet och erfarenheter från olika platser och miljöer. Vid planerade stora ingrepp i natur- och kulturmiljöer skapas ofta en opinion med ett engagemang mot detta.

Känslan för den egna hembygden och karaktärsobjekt såsom församlingskyrkan är stark. Det är viktigt att dra nytta av engagemanget för kulturarvet i det lokala och regionala utvecklingsarbetet. Exempelvis hembygdsföreningar och andra intresseföreningar gör ett ovärderligt arbete och i samverkan med dem kan man utträtta mycket.

7. Kultur som kreativetsfrämjare

Det finns en föreställning om att människor med kulturella utbildningar oftast är kreativa människor och att det också ur många kultur- och kulturarvsprojekt föds kreativa tankar och idéer för att stärka och utveckla en region. Vi människor blir helt enkelt kreativa genom att arbeta med kultur. Genom kulturprojekten skapas ett öppet och kreativt sinne.

8. Kultur som hälsofrämjare

Flera forskare har skrivit om kulturens och kulturarvets betydelse för att förebygga ohälsa. De har också påvisat kulturens ”helande och läkande effekt – en balsam för själen” och vad kulturarvet i kombination med ett rikt och varierat utbud av

de fria konsterna betyder för hälsa och välbefinnande. Såväl Riksantikvarieämbetet som flera landsting och regioner har startat arbeten med nätverk kring Kultur och hälsa och skall i detta arbete exemplifiera kulturarvets betydelse för hälsan.

Upplevelsen av natur- och kulturvården sammantaget stärker vårt välbefinnande. Odling har erkänt gott inflytande på vår hälsa. En rogivande plats är både vacker och fylld av igenkännanden som skänker trygghet och förankring.

Redovisning av kulturhistoriskt värdefulla miljöer

Värdefulla miljöer – vad innebär det?

Man kan säga att kulturarvet är en viktig del av infrastrukturen i kommunen – en kollektiv nytthet som det gäller att ta hand om på bästa sätt! Egentligen skulle man inte behöva peka ut särskilda kulturmiljöer. Kulturarvet finns ju överallt och borde ligga som en självklar grund i all planering och verksamhet. Det finns alltid kulturhistoriska kvaliteter att ta tillvara som förstärker vår identitet och ger en rikare livsmiljö.

I vissa områden är dock historien och kulturarvet extra tydligt närvarande och där behövs en signal om detta.

Som utgångspunkt för översyn och urval har använts byggnadsinventeringen från 1988, Thomas Carlquist, Skaraborgs länsmuseum. Omfattande kompletteringar har nu gjorts av detta tidigare urval. Kul-

Skultorps gamla byplats med Fornbyn är en värdefull kulturmiljö i anslutning till dagens fritids- och rekreationsområde i det vackra natur- och kulturlandskapet på Sydbillingens sluttning.

Timmersdala stationssamhälle har mycket stort kulturhistoriskt värde eftersom kulturmiljön vittnar om järnvägen som drivkraft och den betydelse stationssamhällena haft för expansionen av svensk tätortsutveckling.

turmiljöer och byggnadsobjekt som tillkommit 2010-2011 markeras med *.

I nu befintlig sammanställning har förslag till 46 större och mindre miljöer redovisats. De speglar på olika sätt kommunens fysiska kulturarv i de nio mindre tätorterna. Flera områden är sedan tidigare uppmärksammade i olika sammanhang, men flera nya har också tillkommit. En del av områdena fanns med även i 1988 års byggnadsinventering av landsbygden utanför centralorten. Andra ”nya” områden är redovisade som ett enskilt byggnadsobjekt i 1988 års inventering, men har nu omdefinierats till en lite större kulturmiljö. I flera miljöer i tätorternas ytterområden är landskaps- och fornlämningsstruktur av särskild betydelse. Objekt som getts klass ett och två i Länsstyrelsens odlingslandskapsinventeringen har också tagits med. Det är dock inte många sådana som berörs av tätorternas område.

De tre villorna vid Skolgatan uppfördes 1954-1956 som lärarbostäder till den nya centralskolan i Väring. De är bland de finaste exemplen på små 1950-talsvillor i Skövde kommun.

I Väring finns ett av flera goda exempel på folkhemsepokens flerbostadshus när de små tätorterna byggdes ut på 1960-talet.

I förteckningen över enstaka byggnadsobjekt har samtliga objekt tagits med som är skyddade enligt Kulturminneslagens fjärde kapitel. Det motsvarar svenska kyrkans kyrkobyggnader byggda t.o.m. 1939, samt de som är yngre och besitter särskilda kulturvärden.

Generellt brukar man tala om flera bakomliggande kriterier för urval av värdefulla kulturmiljöer. I flertalet miljöer samspelar dessutom olika kriterier.

I de nio mindre tätorterna har miljön framför allt valts ut för att den:

- på olika sätt återspeglar tätortens bebyggelsehistoria. Detta är ett tungt vägande kriterium som bildar en utgångspunkt för inventeringen. Övriga kriterier är framför allt komplement till detta.

- speglar viktiga historiska fenomen eller skeenden i tätortsutvecklingen, som även står i tydligt sammanhang med utvecklingen på regional och/eller nationell nivå. Bland många goda exempel kan här

Fältvägen i Igelstorp med de karaktäristiska kedjehusen i tegel är en värdefull kulturmiljö som vittnar om de små tätorternas 1960-talsexpan­sion.

särskilt nämnas stationssamhällena, med Timmersdala stationssamhälle som den mest kompletta kulturmiljön som ger uttryck för järnvägen som drivkraft och den betydelse stationssamhällena haft för expansionen av svensk tätortsutveckling.

I Ulvåker står det nationalromantiska stationshuset som ett monument över järnvägens betydelse för tätortens framväxt.

- innehåller en bebyggelsemiljö med prägel av kontinuitet och har många spår från olika tidsperioder. Ett av de mest tydliga exemplen är Lerdala med den välbevarade kyrkbyn, gammalt sockencentrum med medeltidskyrka och tre välbevarade äldre skolhus samt stationssamhällets tidiga 1900-talsbebyggelse och villasamhällets miljöer från 1950- och 60-talen.

- är ett särskilt gott exempel på hur traditioner, tankar och ideal om t.ex. planering, arbete, byggande och boende växlat under olika tider. Inte minst Skultorp har många goda exempel på detta från folkhemsepoken på 1950- och 60-talet när orten expanderade starkt. T.ex. kommunhuset från 1957-58, villaområden kring Källbäcksvägen-Brogatan samt på Kanikerukan, modernistiska exklusiva

Tidans Condis från 1956 är ett av de främsta modernistiska minnesmärkena i Skövde kommun.

Timmersdala skola från 1952-53 är en av de bästa exemplen i Skövde kommun på institutionsmiljöer i 1950-talsmodernism.

1970-talsvillor vid bl.a. Sjövägen, samt välbevarade flerbostadsområden vid Riksbyggenvägen från 1958-60, vid Pilvägen från 1969 och Bussatorp från 1970. Villamiljöerna från 1950-talet vid Skolgatan i Väring samt 1960-talet vid Parkvägen, Brunnsvägen och Fältvägen i Igelstorp är också bra exempel.

- återspeglar näringar och verksamheter som varit av särskild betydelse för ortens utveckling. Här finns många exempel, t.ex. textilindustrins betydelse med den industrihistoriskt värdefulla Yllefabriken i Tidans från 1910 som främsta representant men även Timatrikå AB med småskalig textilindustri från 1940-talet i Timmersdala och Silkeskonfektion AB från 1940- och 1950-talet i Väring. Silitfabriken från 1950-talet i Skultorp är också ett intressant industriminne. Jordbruksnäringarnas stora betydelse återspeglas bl.a. i tröskverksfabriken i Igelstorp, Tidans två mejerier från 1920- och 40-tal samt Värsås ståtliga mejeri i tegel från 1890-talet och Centralföreningens 1940-talsbyggnader i Väring och Tidans

- återspeglar hur samhällslivet varit uppbyggt och organiserat under olika tider. T.ex. vad gäller infrastruktur med kommunikation och samhällsservice, samt Värsås är en av de bäst bibehållna äldre bymiljöerna i Skaraborg och är som gammal vägknut även av stort kommunikationshistoriskt intresse.

F.d. Yllefabriken i Tidå från 1910 är ett av de främsta industriminnena i Skaraborg och ingår idag i en större kulturmiljö som är av riksintresse för kulturmiljövården.

religion, utbildning, men även ordens- och föreningsliv, rättsväsende med mera. Här kan särskilt nämnas tingshus, kyrkobyggnader, skolmiljöer etc. Bland annat den mycket förnämliga 1800-talsmiljön kring bytorget i Vårsås kyrkby, samt de modernistiska skolmiljöerna från 1950-talet i Stöpen och Våring som är mycket fina och representativa exempel på detta. Timmersdalas förnämliga institutionsmiljöer kring kommunal administration, skola och äldreboende från 1950- 60-tal hör till de främsta i Skaraborg. Vårsås har ståtliga frikyrkor från 1880-tal och 1950-tal som är av mycket stort kulturhistoriskt värde i likhet med Sörbacka äldreboende från 1950-talet.

- *återspeglar miljöer för rekreation och social samvaro*, t.ex. parker, modern fritid, idrott, nöjesliv med mera. Här kan bl.a. nämnas Tidavallens idrottsplats och Olstorps festplats, båda i Tidå, som är mycket goda exempel på detta.

- *innehåller välbevarade miljöer som är en särskild resurs ur kulturmiljösynpunkt*. Exempelen är många på kulturmiljöer som innebär en resurs för orten att utvecklas kring. Exempelvis bör nämnas den riksintressanta kulturmiljön i Tidå; kring Yllefabriken, Vaholms herrgård och bro och Askeberga skeppssättning.

- *har stor betydelse som samlingspunkt kring kulturarvet* för människor som bor och verkar på orten, men som också är en resurs för utifrån kommande som vill lära sig mer om orten/bygden. Exempel-

vis kan nämnas Skultorps gamla by med fornbyn.

- *har tydliga pedagogiska kvaliteter*. Det vill säga, att det dels är lätt att visa på värdena i kulturmiljön, dels att de är lätta att uppfatta och ta till sig. Det gäller exempelvis de gamla kyrkbyarna såsom bl.a. Sventorp i Igelstorp, Vårsås, Timmersdala samt Vårings kyrkomiljö.

De utpekade miljöerna har således ett brett och varierat innehåll som tillsammans ger en bra bild av Skövde kommun.

Meningen är inte att tiden förväntas stå still i de utpekade miljöerna. Men de innehåller på olika sätt värden som det är viktigt att slå vakt om i den kommande planeringen. Miljön har kulturhistoriska kvaliteter och sammanhang som på olika sätt kräver hänsyn. Att de pekats ut är en statusmarkering.

För varje miljö ges en karaktärisering och värdering. Enskilda objekt har listats. Numreringarna hänvisar till de olika inventeringar och underlag som använts, främst fornminnesregistret. För varje miljö finns också förslag på eventuella åtgärder och säkerställande. I en del fall behövs en fördjupad dokumentation för att klargöra vilka hänsyn som bör tas.

Värsås kyrkby har varit en knutpunkt av rang i det gamla agrarsamhället och är en rikt sammansatt kulturmiljö med mycket stora värden.

De mindre tätorternas historia i teman

Bakgrund

Under arbetets gång med kulturmiljöprogrammet har några historiska företeelser börjat framträda tydligt som viktiga profiler i de mindre tätorternas utveckling. Det är företeelser och skeenden som på olika sätt varit betydelsefulla i samhällets utveckling och hör till dess egen karaktär. Om man så vill kan man kalla dem för tätortens övergripande karaktärsdrag eller teman, i regel förknippade med de drivkrafter och den utveckling som varit avgörande för hur tätorten vuxit fram och tagit form. Det finns också något exempel på att redan befintliga kulturhistoriska spår och lämningar i landskapet har införlivats i den växande tätorten och idag sätter en så stark prägel på kulturmiljön att det är befogat knyta dem till ortens karaktärsdrag, även om de i sig inte är kopplade till samhällets framväxt.

Flera av kulturmiljöerna men också de enskilda byggnadsobjekten har förankring i dessa teman. Givetvis går flera teman mer eller mindre in i varandra och flera kulturmiljöer och objekt har beröringspunkter med flera teman. Men det är ett sätt att återberätta delar av de mindre tätorternas historia som man möter den i dagens bebyggelsestruktur.

Följande teman har uppmärksammats:

Igelstorp

- De agrara näringarna
- Sockencentrum - kyrka och skola
- Handel och kommunikationer - stations-samhället
- Industrialismen och folkhemmet

Lerdala

- De agrara näringarna
- Sockencentrum/kommuncentrum -kyrka och skola
- Kommunikationer - stations-samhället
- Industrialismen och folkhemmet

Skultorp

- Handel och kommunikationer - stations-samhället
- Industrialismen och folkhemmet
- De agrara näringarna
- Sockencentrum/kommuncentrum -administration, kyrka och skola

Stöpen

- De agrara näringarna - Järnålder och 1800-tal
- Skolorn
- Industrialismen och folkhemmet

Den stora skeppssättningen "Jättadansen" i Stöpen vittnar bl.a. om järnålderns människor i Skövde-bygden.

Tidan

- Handel och kommunikationer - stations-samhället
- Industrialismen och folkhemmet
- De agrara näringarna
- Sockencentrum/kommuncentrum -administration, kyrka och skola

Väring

- De agrara näringarna
- Sockencentrum/kommuncentrum -kyrka och skola
- Handel och kommunikationer - stations-samhället
- Industrialismen och folkhemmet

Timmersdala

- De agrara näringarna
- Sockencentrum/kommuncentrum -administration, kyrka och skola
- Handel och kommunikationer - stations-samhället
- Industrialismen och folkhemmet

Värsås

- De agrara näringarna
- Kommunikationer och rättsväsende - vägknut, tingsplats, gästgiveri
- Sockencentrum/kommuncentrum -kyrka och skola
- Industrialismen och folkhemmet

Ulvåker

- Handel och kommunikationer - stations-samhället
- Industrialismen och folkhemmet

I Värsås tätort finns fortfarande en samlad bykärna kring sockenkyrkan, trots gårdsutflyttningar vid 1850-talets laga skifte. I stora drag känner man igen dagens bebyggelsemönster även på denna bykarta från år 1700. Lantmäteristyrelsens arkiv.

Lerdala kyrkby hör till de främsta exemplen i Skövde kommun på en äldre bymiljö med väl bibehållen karaktär och flera välbevarade gårdsbyggnader från 1800- och 1900-tal.

De agrara näringarna

Skövde trakten är sedan årtusenden en jordbruksbygd som satt sin tydliga prägel på kulturlandskapet. Jord och boskap gav inte bara mat och kläder utan också viktiga handelsvaror. Jordbruket var länge boskapsdominerat. Handeln med t.ex. kor, oxar, smör och ost var omfattande och man sålde på 1600- och 1700-talet såväl till Bergslagen och Stockholm som till Danmark och Småland. Boskapsdominansen bestod fram mot 1700-talets slut då spannmålsodlingen ökade kraftigt. Agrara näringar med jordbruk och i randbygderna även ett visst skogsbruk dominerade bygden helt. Binäringar förekom vid sidan av jordbruket, i Skövdebygden framför allt förknippat med bygghus i Värsås och Varola samt kalkbränning och stembearbetning vid Billingen.

Under 1800-talet satte den havredominerade spannmålsproduktionen stark prägel. Samtidigt förvandlades bebyggelsemönster och kulturlandskap i samband med enskifte och laga skifte, när gårdar flyttades ut från byarna och gamla ängs- och utmarker odlades upp kring gårdarna. Det animalieinriktade jordbruket, dominerat av kött- och mjölkproduktion vann sedan åter insteg vid 1900-talets början. Vallodling satte prägel på kulturlandskapet redan under 1800-talets senare del. Den jordbrukstekniska utvecklingen, inklusive nya maskiner, jämte elektricitetens utbyggnad, bidrog till jordbrukets mekanisering under 1900-talets första del

Den stora befolkningsökningen som inträffade under sent 1700-tal och på 1800-talet var som störst inom den samhällsklass som hade det sämst ställt, de som inte själva ägde någon jord, det vill säga torpare och backstugusittare. På landsbygden flerdubblades antalet torp och backstugor. Många backstugor placerades i utkantslägen, t.ex. vid sockengränser eller på gårdsägor som tagits upp på gamla utmarker i skogs och rannoråden i samband med laga skiftet. Många torp och backstugor friköptes under 1900-talets första del t.ex. med hjälp av egna hemslån.

Med undantag för östra delen av dåvarande Skaraborgs län, som hade högre grad av industrialisering, levde fortfarande över 90% av befolkningen utanför städerna år 1900.

Odlingsmaximum nåddes runt 1920- och 1930-talen. Därefter skedde en omfattande minskning av åkerareal, särskilt utanför slättbygderna. Under perioden 1920-1945 dominerade ett familjedrivet *I norra utkanten av Stöpens tätort ligger flera f.d. backstugor och torpställen i rad längs vägen mot Frösve kyrka. Frösve 24:1 Sandstena.*

blandjordbruk med både djur och spannmålsproduktion på varje gård. Ett exempel från Värings socken får exemplifiera Skövde trakts enormt starka agrara förankring. På 1920-talet, när odlingsmaximum nåddes, fanns sammanlagt 132 brukningsdelar som tillsammans omfattade 24 mantal. Åkermarken omfattade ca 2000 hektar och skogen ca 1770. Fortfarande fanns 32 jordtorp i socknen. Inte mindre än tre mejerier var då verksamma bara inom Väring.

Efter andra världskriget ersattes blandjordbruket på många håll av specialisering. Kreaturlösa jordbruk blev allt vanligare. Å andra sidan uppfördes rena mjölk- och svingårdar med enbart foderväxtodling. Jordbruket genomgick en snabb och genomgripande mekanisering med exempelvis traktorer och skördetröskor. Vid sidan av mekaniseringen ökade användningen av konstgödsel och kemiska bekämpningsmedel.

År 1950 bodde fortfarande 70% av länets invånare på landsbygden eller i mindre tätorter. Agrara näringar spelade fortfarande mycket stor roll för Skaraborg. Jordbruket genomgick en enorm produktivitetökning samtidigt som avfolkningen av landsbygden ökade dramatiskt. Industrisamhällets svenska jordbruk har idag blivit vetenskapligt, rationellt och högproducerande. Allt färre bönder producerar allt mer.

Kulturlandskapet har också i högre utsträckning präglats av en rationalisering, Jordbruksmarken anpassades för de allt större maskinerna genom sammanlagning av mindre åkrar till större enheter. Stora mängder odlingsrösen och stenmurar har tagits bort. ”Bondens skönaste kulturprodukt”, ängen, fick under 1900-talet träda tillbaka för skogen, åkermarken och vallodlingen. Omställningen av jordbruket har också inneburit skogsplantering eller igenväxning av tidigare öppna hävdade marker.

På 1990-talet ökade intresset för ett ekologiskt hållbart jordbruk och i samband med Sveriges anslutning till EU förstärktes också insatserna för bevarande av biologisk mångfald och värdefulla kulturmiljöer i jordbrukslandskapet, värden som egentligen är en biprodukt av äldre tiders jordbruk.

Även om agrara näringar som jord- och skogsbruk fortfarande har stor betydelse för Skaraborg är antalet sysselsatta inom näringarna mycket färre än för 50 år sedan.

Agrarsamhällets stora betydelse för många tätorters kulturmiljö

Idag bär flera av tätorterna mer eller mindre prägel av att de vuxit fram ur eller invid agrarsamhällets gamla byar. Det gäller i stort sett samtliga förutom Ulvåker, även det yngsta samhället, Stöpen, bär drag av agrarsamhället. Även inom de mindre tätorterna finns på så vis flera

Höbärgning i Timmersdala, troligen 1920-tal. Foto: Gustaf Wennerholm. VGM.

Sventorps by i norra delen av Igelstorps tätort har helt och hållet en agrar karaktär med en mycket väl bibehållen, laga skiftespräglad bymiljö, med drag av äldre bymönster.

mycket rikt sammansatta, utpräglat agrara kulturmiljöer:

Skultorps gamla byplats är en välbevarad och rikt sammansatt agrar kulturmiljö på Sydbillingens kalkstensterrass där miljön kring den gamla bytån med välbevarad bebyggelse, en ståtlig fågata mellan stenmurar och ett småskaligt kulturlandskap i platåbergsbygden förenar både äldre bystrukturer med laga skiftets 1800-talsmönster. Kulturmiljön ligger i direkt anslutning till det moderna villasamhället.

Lerdala är också en rikt mångfasetterad kulturmiljö i Billingsbygdens fortfarande småskaligt präglade kulturlandskap i ett påtagligt naturskönt läge i kanten av Vallebygden. Byn är en medeltida storby som idag har många välbevarade strukturer från såväl äldre tider som från 1800-talets enskifte och laga skifte. Flera välbevarade gårdsmiljöer och byggnader finns från 1800- och 1900-talet. Vid den gamla bytån finns en särskild enhet med bl.a. smedja och bastu samt även ett missionshus från 1880-talet. Byn omfattar även ett ovanligt välbevarat sockencentrum med delvis medeltida kyrka, småskola, f.d. lanthandel och f.d. handelsbod och mejeri.

Värsås är den enda av de mindre tätorterna i Skövde kommun där den gamla kyrkbyn av egen kraft utvecklats till en tätort i modern mening. Här var redan på 1600-talet en knutpunkt på Kåkindsslätten med tingshus och gästgiveri. Värsås kyrkby som utgör tätortens östra del är

en mycket väl bibehållen bymiljö, en av de främsta i Skövde kommun, där såväl äldre tiders bymönster som laga skiftets bebyggelseeffekter samverkar. Byn är ett stort gammalt socken- och bygdecentrum med sockenkyrka, prästlöneboställe, flera skolhus samt bytorp, f.d. tingshus och f.d. gästgivaregård samt flera välbevarade gårdsmiljöer med byggnader från 1800- och 1900-talet samt ett f.d. mejeri från 1896.

Sventorps kyrkby är en egen enhet inom **Igelstorps** tätort och ligger på den största av ändmoränerna på Kåkindsslätten. Nära byn finns förhistoriska fornlämningar. Byn har helt och hållet en agrar karaktär med en mycket väl bibehållen, laga skiftespräglad bymiljö, med drag av äldre bymönster. Den är ett typiskt gammalt sockencentrum och inrymmer flera välbevarade gårdsmiljöer med byggnader från 1800- och 1900-talet.

Timmersdala by omfattar en egen helt agrar enhet inom tätorten, ett gammalt byläge med medeltida kyrkplats och ett anslutande starkt laga skiftespåverkat kulturlandskap kring utskiftade bondgårdar. Här finns flera välbevarade gårdsmiljöer och byggnader från 1800- och 1900-talet. Påtagligt är det omgivande fortfarande småskaligt präglade kulturlandskapet i slutningen mot skiffer- och kalkstenstrasser.

Värings gamla by bestod av Stora Väring och Lilla Väring med förhistoriskt ursprung. Inom den nuvarande tätorten ligger Stora Värings gamla bytomt med

Kulturlandskap i Billingsbygd med förhistorisk bakgrund, idag med en ovanligt väl bibehållen småskalig prägel med ursprung från 1800-talets laga skifte. Timmersdala by,

enstaka kvarliggande gårdar, omgiven av flera utskiftade gårdar från laga skiftets tid på 1800-talet. Framför allt finns här den samlade kulturmiljö som utgörs av Värings kyrkomiljö med sockenkyrkan på medeltida grund, Värings prästgård med 1600- och 1800-talsbyggnader och prästgårdens f.d. löneboställe. Flera gårdsmiljöer och byggnader från 1800- och 1900-tal finns på övriga gårdar, framför allt finns den gamla Sven-Bengtsgården med manbyggnad från 1790. Värings stationssamhälle utvecklades under 1800-talets senare del invid den gamla byn.

Inom **Tidans** samhälle finns rester av Lunne by och av Vads by med bl.a. Haragården och en kvarnplats, nära den medeltida sockenkyrkan. Framför allt finns den närbelägna Vaholms välbevarade herrgårdsmiljö med ett rikt sammansatt byggnadsbestånd från 1800- och 1900-tal, en mycket märklig övertäckt bro, en valskvarn, samt alléväg och omgivande kulturlandskap kring ån Tidån. Området ingår i en stor kulturmiljö av riksintresse som även innefattar den stora skeppssättningen Rane stenar, en väldig gravanläggning från järnåldern vid Askeberga nära tätorten. I Tidans samhälle finns en av Skarborgs mycket få kvarvarande garve-

ribyggnader från 1800-talet, en av de få industriella verksamheter som före industrialismens genombrott förekom i större skala ute i jordbruksbygderna.

Stöpens tätort har vuxit upp i grannskapet av den vidsträckta Stöpaskogen som inrymt Stöpens kronoallmänning och Östra Stöpens häradsallmänning. Flera byar och gårdar har haft utmarker i skogskantens randzon, kring sockengränsen mellan Frösve och Säter. På 1880-talet fanns på platsen för dagens moderna tätort minst ett femtontal torp och backstugor. Detta sätter fortfarande prägel på den äldre bebyggelsen i tätorten och dess närhet. Längs Binnebergsvägen norrut är ett gammalt utmarksområde med dels välbevarad förhistorisk fornlämningsmiljö bl.a. skeppssättningen Jättadansen, dels kvarvarande inslag av tidstypisk utkantsbebyggelse från 1800-talet.

Sockencentrum/kommuncentrum - kyrka, skola, rättsskipning och administration

Kyrka och senare även skola står för viktiga samhällsfunktioner i det gamla agrarsamhället och även in i vår egen tid. Flera mindre tätorter har ursprung från byar som varit lokala centrum, först under århundraden för kyrka och samhällsliv, och under 1800- och tidigt 1900-tal även för skolan. Under 1900-talet utvecklades de flesta tätorter som lokala centrum, och på 1950- och 60-talet blev flera av dem en administrativ centralort i en storkommun. De flesta av dem har senare fortsatt vara betydelsefulla som kommundelscentrum **Värings Prästbol 12:1. Prästgården** från 1600- och 1800-tal är jämte den övriga kyrkomiljön i Väring ett gott exempel på äldre tiders kyrkliga knutpunkter och sockencentrum.

De medeltida sockenkyrkorna är i regel våra äldsta byggnader som bevarats i bygden och är unika bärare av bygdens historia och identitet, samtidigt som de återspeglar historiens växlingar genom århundraden. Vads delvis medeltida kyrka och den mycket ålderdomliga klockstapeln.

inom Skövde kommun, efter kommun-sammanslagningen år 1971.

Sockenkyrkornas stora betydelse

Kyrkorna är landmärken i landskapet. Sockenkyrkan är ofta den äldsta byggnad som bevarats i bygden. Den speglar en över många århundraden utsträckt bebyggelsehistoria, från tidig medeltid och framåt. Samtidigt är alla kyrkor unika, bärare av just sin bygds historia och identitet – var och en med sin byggnadshistoria, sina inventarier, sina särmärken och berättelser. Under många hundra år var kyrkan sockenbornas viktigaste gemensamma byggnad. Man svarade gemensamt för underhållet och kyrkan var inte endast ett tempel utan också i hög grad en byggnad där man samlades för gemensamma offentliga angelägenheter. Så var det till långt fram på 1800-talet, när kyrkobyggnadens roll som tempel förstärktes och t.ex. skolhuset blev platsen för världsliga sammankomster.

Många medeltida kyrkobyggnader revs eller blev drastiskt om- och tillbyggda under 1800-talet. I Skövde kommuns mindre tätorter finns exempel på detta: Sventorp (i Igelstorp), Väring och Värås. Timmersdala kyrka har delvis medeltida murar, men blev starkt ombyggd

efter en brand på 1830-talet. I Vad och Lerdala finns delvis medeltida kyrkor och på landsbygden utanför Skultorps tätort står Norra Kyrketorps gamla sockenkyrka från 1100-talet, en av Västergötlands mest välbevarade medeltidskyrkor. Inne i tätorten byggdes en ny kyrka 1923.

Folkskola - grundskola

1842 införde folkskolestadgan med allmän skolplikt för barn i Sverige. Folkskoleväsendet byggdes ut efterhand, även om det kom att dröja nästan hundra år till innan alla barn på landsbygden fick gå i skolan varje vardag. På landsbygden var det till att börja med vanligt med en ambulerande skolverksamhet. Först på 1850-talet byggdes mer allmänt särskilda skolhus. Åren 1865 och 1878 utfärdade staten, genom Överintendentämbetet, särskilda mönsterritningar för folkskolebyggnader. Nya, förändrade mönsterritningar kom efterhand att produceras i takt med att skolpolitiken utvecklades och skolans roll i samhället förändrades. Skolans tidigare starka koppling till kyrkan ersattes med att den blev en uppgift för den borgerliga kommunen.

Lerdala folkskola från 1883, som fortfarande används som skola, är ett av Skaraborgs främsta exempel på 1878 års

Lerdala 3.13. Lerdala folkskola från 1883, som fortfarande används som skola, är ett av Skaraborgs främsta exempel på 1878 års mönsterritningar.

mönsterritningar. Lerdala tätort har även två andra mycket fina exempel på tidstypiska skolhus, småskolan från 1924 och mellanskolan från 1926. I Värsås kyrkby finns två äldre skolhus, från 1848 och 1890. Skultorps folkskola från 1932 är ett fint exempel på 1920-talets mönsterritade skolhus, präglade av den tidens stilströmningar i nationalromantik och 1920-talsklassicism. Ett av Skövde kommuns äldsta skolhus, från 1840-talet, om än ombyggt på 1920-talet, är Frösve gamla skola, beläget strax utanför Stöpens tätort.

I och med 1950-talet, i samband med storkommunreformen 1952 påbörjades en centralisering av skolväsendet på landsbygden som därefter fortsatts. Skolhusen har successivt blivit färre och större, i regel koncentrerade till de mindre tätorterna. Ofta byggdes nya stora centralskolor i tegel som skulle svara upp mot de nya utbildningsmål som enhetsskolan, närmaste föregångaren till den nioåriga grundskolan, innebar och som ersatte folkskolan. Nästan alla tätorter fick nya eller utbyggda skolbyggnader: Igelstorp (Sventorps skola), Skultorp (Billingsdal och Svärtagården), Stöpen (Frösve skola), Tidån, Timmersdala, Våring och Värsås. Frösve skola, Svärtagårdsskolan, Timmersdala skola och Vårings skola hör till de välbevarade skolbyggnaderna från 1950- och 60-talet i Skövde kommun.

Administration, rättsskipning, vård och omsorg

Förutom kyrkan var häradets tingsplats den viktigaste mötesplatsen för människor i äldre tid. Långt tillbaka i tiden

Frösve skola i Stöpen byggdes 1959 som en av två nya centralskolor i den dåvarande storkommunen Binneberg.

fanns emellertid inga fasta tingsplatser utan tingen ambulerade mellan socknarnas olika byar och gårdar. Under 1600-talet organiserades rättsväsendet i fastare former och statsmakten verkade för att särskilda tingshus skulle uppföras. För att underlätta resor och inkvartering av tingsbesökarna fördes tingsförhandlingarna i många fall i närheten av eller i en gästgivargård.

Värsås kom att bli tingsplats i Kåkindes härad och Binneberg för södra delen av Vadsbo härad. Värsås hade tingsstuga redan 1626. Nuvarande ståtliga tingshusbyggnad uppfördes 1811-13 och innehöll även arrestlokaler. Tingshuset var i bruk fram till 1938 när hela Skövdebygdens tingsväsende centraliserades till Skövde stad. Värsås f.d. tingshus är en av Skaraborgs kulturhistoriskt värdefulla minnesmärken över tingen och rättsskipningen.

Polisväsendet var fram till 1965 en kommunal angelägenhet, därefter blev polisen förstatligad och kallades länspolis. Små poliskontor har tidigare på 1900-talet funnits i flera av de mindre orterna, t.ex. i Lerdala. Polisväsendet är numera sedan länge centraliserat.

Sedan medeltiden fanns ett självstyre på sockennivå som efterhand tog över mer samhällliga än de tidigare rent kyrkliga ärendena. 1862 års kommunallagar innebar en kommunreform där i regel varje socken blev en kommun. Fram till rösträttsreformen 1921 då allmän och lika rösträtt infördes styrdes rösträtten av jordinnehav eller annan egendom, ju större egendom desto fler röster. Småkommu-

Tingshus (till vänster, från 1811-1813) och gästgiveri (Anneberg, från 1909) bidrog till att Värsås redan i tidigt 1600-tal blev en viktig knutpunkt i östra Skaraborg.

nerna förmådde inte svara upp mot fler och fler ansvarsområden i det moderna folkhem som byggdes upp. 1952 lades Sveriges småkommuner samman i storkommuner; i Skövde bildades Timmersdala, Binnebergs, Tidans, Värsås och Skultorps kommuner. De mindre tätorterna blev centralorter och olika samhällsfunktioner knöts starkare till dem. 1971 lades storkommunerna samman med Skövde stad till nuvarande Skövde kommun. I några mindre tätorter finns mycket fina exempel på modernistiska små kommunhus eller motsvarande administrativa anläggningar. (Se nedan)

Långt tillbaka var olika former av social vård och omsorg kyrkans ansvar, i den mån detta förekom. På 1700-talet övertog socknen ansvaret för fattigvården och byggandet av särskilda fattighus påbjöds år 1776. Befolkningsstillväxten och den ökade andelen egendomslösa under 1800-talet gjorde fattigvården betungande. Med inrättandet av kommuner 1862 övertog dessa ansvaret. Med 1918 års fattigvårdslag blev fattig- och åldringsvården något humanare genom att rotegång och bortauktionering till lägstbjudande välbeställda förbjöds. Det skedde också en uppdelning av de vårdbehövande inom olika typer av vårdanstalter. Gamla, handikappade, barn och psykiskt sjuka skulle inte längre behöva trängas på samma ställe. De äldre fattigstugorna ersattes under 1900-talets första hälft av nyuppförda ålderdomshem.

I Sventorps kyrkby i Igelstorp finns ovanligt nog den f.d. fattigstugan Kvistebo fortfarande i behåll, som bostadshus.

I norra utkanten av Stöpens tätort ligger Frösve f.d. ålderdomshem från 1918, som är ett fint exempel på de ofta nationalromantiskt präglade ålderdomshem som byggdes i åren efter första världskrigets slut.

I skapandet av folkhemmet i årtiondena kring 1900-talets mitt hade stat och kommun övertagit det fulla ansvaret för offentlig vård och omsorg, vilket inneburit en utvecklad omsorgslagstiftning och generella krav på högre standard och komfort. I och med 1950-talet byggdes de moderna ålderdomshemmen, ofta som fristående enheter, gärna som paviljonger i parkmiljö grupperade och anslutna till en tvåvånings kärnbyggnad. Nästan alla tätorter har en liknande anläggning från 1950-60-talet (se nedan). Ibland infogades äldreboendet i en serviceanläggning med flera samhällsfunktioner, såsom i Timmersdala. I de mindre tätorterna finns flera mycket goda, välbevarade exempel på detta (se nedan).

Sventorp 1:5 Kvistebo. I Sventorps kyrkby i norra delen av Igelstorps tätort finns ovanligt nog den f.d. fattigstugan kvar på platsen för den gamla bytån. Under 1900-talets första del byggdes huset om till bostadshus.

Från sent 1960-tal, men framför allt under 1970-talet byggdes systemet med vårdcentraler ut i landet. Kommundelarnas små centralorter försågs i regel med en vårdcentral, ofta helt nybyggd och ofta integrerad i en större anläggning för samhällsservice.

Värdefulla gamla sockencentrum och moderna offentliga miljöer

Mycket stora kulturhistoriska kvaliteter har den ovanligt välbevarade sockencentrummiljön i Värsås, en av Skaraborgs mest väl bibehållna. Den innefattar 1800-talskyrka, flera skolhus (1800-1900-tal), gästgivargård (1909) och tingshus (1811) samt välbevarad äldre bondgårdsbebyggelse. Lerdala kyrkomiljö med delvis medeltida kyrka, kyrkogård, bytorp, småskola, f.d. handelsbod m.m. är också en av Skaraborgs mest karaktärsfulla äldre kyrkomiljöer. Lerdala har också en särprägel med de tre välbevarade skolhusen från 1883, 1924 och 1926.

Värings kyrkomiljö är ett välbevarat sockencentrum med sockenkyrka från 1811 och prästgårdsbebyggelse från 1600- och 1800-tal. Sventorps kyrkomiljö i Igelstorp är också ett genuint och välbevarat sockencentrum, bl.a. med 1800-talskyrka med medeltida torn, två kyrkogårdar, samt gammal bytå med kyrkvaktmästarstuga, f.d. skolhus och f.d. fattigstuga.

Norra Kyrketorps nationalromantiskt präglade kyrkomiljö, med kyrka, skola, prästgård, i Skultorp är mycket speciell, eftersom den i sin helhet tillkommit så sent som på 1920- och 30-talet. Kultur-

miljön kring Vads kyrkomiljö i Tidån har en särprägel. Detta inte endast p.g.a. den delvis medeltida kyrkan och en mycket ålderdomlig klockstapel, utan också p.g.a. av den närbelägna, mycket välbevarade textilindustrin från 1900-talets början vid fallen i ån Tidån, en del av en större, riksintressant kulturmiljö. Timmersdala kyrkomiljö präglas framför allt av den högt och naturskönt belägna kyrkplatsen med en ursprungligen medeltida kyrka och kyrkogård med stiglucka.

I sina äldsta delar har kyrkogårdarna i regel en ålderdomlig karaktär i behåll, ofta i samspel med en eller flera utvidgningar från 1900-talet. Gravvårdarna speglar genom inskrifter och utformning socknens historia genom åtminstone de två senaste seklerna. Kyrkogårdarna i Lerdala och Timmersdala har dessutom äldre gravvårdar från 1700- och 1800-talet. Stora märkliga gravmonument från 1700-talet sätter prägel på Sventorps och Värsås kyrkogårdar. Sventorps nya begravningsplats bär en mer modernistisk prägel i likhet med t.ex. Vads, Värings och Värsås 1960-talsutvidgningar.

Den förnämligaste kommunala serviceanläggningen tillkom i Timmersdala vid 1950-talets början (Bäckedalen 1:61 och 1:62) och är ett av Skövde kommuns främsta exempel på modernistisk institutionsarkitektur från den tiden. Den omfattar en anläggning med flera samhällsbärande institutioner. Först byggdes Centralskolan 1952-1953. 1950-talsmodernism präglar även resten av anläggningen som dock

Sockenkyrkan och den f.d. småskolan i Lerdala år 2010, sinnebild av ett gammalt sockencentrum.

uppfördes först 1964-1965. Då tillkom dels kommunhus/bibliotek i rött tegel, dels äldreboendet Billingsdal. Både skolan och äldreboendet karaktäriseras bl.a. av de genomfärgade ädelputsfasaderna. Anläggningen tillbyggdes 1983 i tegel med vårdcentral och sjukhem.

Av mycket stort intresse är den kombination av flerbostadshus och administrativt centrum som uppfördes i Tidan 1952 och 1956 (Närlunda 5:1 och 5:2. Här integrerades lokaler för kommunalhus, polisstation och postkontor i två flerbostadshus. Lamellhusen har fasad i rött tegel och till det f.d. postkontoret vetter en stramt modernistiskt utformad huvudentré. Husen samkomponerades med en liten park- och torgbildning som betonar centrumkaraktären.

Att manifesteras centralortens roll som storkommuncentrum blir mycket tydligt i det representativa kommunhus som uppfördes i Skultorp 1957-1958. Här fanns ambitionen att skapa ett nytt centralt beläget tätortscentrum med utgångspunkt från det nya kommunhuset som även inrymde bibliotek m.m. Anläggningen, uppfördes delvis i souterräng med fasader i rött tegel och puts.

I Skultorp byggdes även Billingsro äldreboende 1959, senare successivt utbyggt fram till idag. Den ursprungliga anläggningen har en karaktäristisk utformning med röda tegelfasader med fasadfält i grön karosseripanel, senare kompletterad

Kommunalhuset i Skultorp uppfördes 1957-1958 efter att Skultorp 1952 blivit centralort i den nya storkommunen.

med yngre tillbyggnader i tegel och trä. (Skultorp 1:205, 1:115). Anläggningen kompletteras av en liten park och inneträdgård i 1950-talets anda. Billingsro är jämte Sörbacka i Vårsås och Billingsdal i Timmersdala mycket goda representanter för sin tids arkitektur/planering av äldreomsorgsmiljöer.

Vad gäller välbevarade skolmiljöer från den här tidsepoken måste särskilt nämnas Värings centralskola från 1954-1956. Detta bör vara den mest välbevarade centralskolemiljön från 1950-talet i rött tegel i Skövde kommun. Den är välplanerad och samkomponerad med skolgård och grönområde, efterhand kompletterad med låga tegelbyggnader. Inramningen med likaledes välbevarade villor, främst i gult och rött tegel, från samma tidsperiod förstärker det mycket goda helhetsintrycket. Ett gott exempel på offentliga miljöer från sent 1950- och 1960-tal finns i Stöpen kring Frösve skola. Det är en välbevarad tidstypiskt utformad modernistisk institutionsmiljö i rött tegel med dels en centralskola från 1959, dels en separat intilliggande anläggning byggd 1970 för äldreboende

I Vårsås tätort ligger Sörbacka äldreboende med ädelputsade envåningslängor förenade med pelare i rött tegel, i genombrutna hörn, under flacka tegeltak. 1950-talsexteriören är mycket väl bibehållen och Sörbacka är ett av Skövde kommuns främsta exempel på modernistiska bygg-

Billingsdal i Timmersdala, ett mycket gott exempel på ett modernistiskt äldreboende, anläggningen bär snarare en typisk prägel av 1950-tal även om den uppfördes först 1964-1965.

nader för social omsorg från folkhemmets tidsepok (Värsås 8:3).

Handel och kommunikation - vägknuten och stationssamhället

Vägknutar och gästgiverier

För att gynna handeln och utveckla det nationella försvaret lät statsmakten bygga ut vägnätet på 1500- och 1600-talet. Gästgiveriförordningen 1649 resulterade i att fler och fler gästgivargårdar etablerades för att tillhandahålla mat och husrum, skjutsningar och hästbyten. I takt med att konturerna till det moderna samhället allt mer tog form klingade gästgiverisystemets förutsättningar av allt mer, efter att järnvägsnätet byggdes ut i landet efter 1850-talet. 1908 upphörde det centralt reglerade gästgiveriväsendet.

I Värings by, som låg på sträckan Skövde-Hova, delades gästgiverifunktionen mellan Hållaregården och Ledsgården. Vid

Ulvängen 1:18 i Ulvåker. Radhuslänga från 1963 med karaktäristisk utformning, uppförd som pensionärshem i Ulvåkers tätort. Liknande små äldreboenden byggdes vid den tiden i flera mindre tätorter i Skaraborg. I Skövde kommun finns andra bra exempel på detta, t.ex. i Väring.

den gamla gästgivaregården anlades 1921 Värings busstation och Väring kom fram till 1960-talet, i likhet med Timmersdala, att bli en av de viktiga bussknutarna i södra Vadsbo. Värsås kyrkby var en av de tidiga knutpunkterna i bygden, långt före järnvägarnas tillkomst. Här passerade det betydelsefulla färdstråket från Östergötland, via Vättern och Hjo, in mot Skövde och övriga Västsverige. I vägknuten Värsås fanns gästgiveri åtminstone redan på 1600-talet. Värsås är en av Skaraborgs bäst bevarade knutpunkter från det gamla agrarsamhällets tid, innan industrialismens och järnvägarnas nya typer av samhällsbildningar omvandlade landsbygden. Det välbevarade sockencentrum i kyrkbyn var en viktig vägknut med gästgivaregård (1909), tingshus (1811), sockenkyrka (1857), (skolhus 1848, 1890) och bytorg med gammal vägsträckning, vägska

Sörbacka i Värsås från 1950-talet är i likhet med Billingsdal i Timmersdala och Billingsro i Skultorp, bland de finaste exemplen i Skövde kommun på social institutionsarkitektur i 1950-talsmodernism.

Gulfmacken vid landsvägen Skövde-Töreboda i Tidans tätort, 1950-tal. Foto: Anders Karlsson. VGM.

och stort magasin (1800-tal), vägmärken (fornlämningar) och stenmurar. Anneberg i Värsås som byggdes 1909 på det gamla gästgiveriets plats är nedlagt sedan länge men är idag en av endast ett fåtal kvarstående f.d. gästgiveribyggnader i Skaraborg.

Ur kommunikationshistorisk synpunkt är även bilverkstäder som minner om bilismens expansion och motoriseringen av landsbygden under folkhemsepoken av stort intresse. Igelstorp har Halvarstorp 4:32 Gunnars Bilverkstad som är en tidstypisk verkstadsbyggnad från ca 1950-talet. Timmersdala 16:1 inrymmer en tidstypisk bilverkstad från 1950-talet i gult tegel under flackt tak.

I Tidans, vid genomfartsvägen väg 200, invid Tidans Bensin och Kiosk, står en liten kioskbyggnad från ca 1950-talet (Lunne 1:54) som ett minne från en tidigare mackanläggning. Vägkrogen i Skultorp från 1960-talet, med tillhörande servicestation, har byggts om på senare år men hör samman med Skultorp som tidigare genomfartsort för riksväg 26.

I *Sveriges Bebyggelse* från 1953 sägs om Väring att många, särskilt ungdomar, bor i samhället men åker buss och tåg för att arbeta på andra orter. Särskilt nämns Pentaverken (Volvo) som arbetsgivare åt en del ortsbor. I Värsås påpekades samtidigt att det fanns ett 80-tal personbilar i

socknen, vilket säger en del om privatbilismens intensiva utveckling i Sverige på 1950-talet.

Stationssamhället - järnväg och handel

Fram till 1800-talets mitt var städer och byar samt enstaka brukssamhällen de enda egentliga samhällsbildningar som fanns i Skaraborg i likhet med övriga bygder i inlandet. Helt nya förutsättningar skapades under 1800-talet när jordbruket omstrukturerades, näringsfrihet infördes, järnvägar byggdes och industrialiseringen tog fart.

Handel hade länge varit en stadsnäring som på landsbygden bara fick bedrivas vid ett fåtal godkända marknader. I övrigt skulle handeln knytas till städernas marknader och 1622 hade varor som fördes in från landet till staden blivit tullpliktiga. Handelstvånget lättades något på 1700-talet. Först när Sverige fått näringsfrihet 1846 och full handelsfrihet 1864 blev det helt fritt för landsbygdens befolkning att bedriva handel och söka sin försörjning av annat än agrara näringar. Naturhushållning ersattes med penninghushållning, när man nu allt mer köpte varor istället för att producera själv så mycket man kunde. Handelsboden inrymdes ofta i en del av ett boningshus på landsbygden eller lokaliserades till de framväxande stationssamhällena.

Locketorp 15:3 Ulvåkers f.d. stationshus. Det nationalromantiska stationshuset från 1919 är det enda stationshus som idag finns kvar i de f.d. stationssamhällena längs Västra stambanans dragning genom Skövde kommun

När Västra stambanan mellan Stockholm och Göteborg drogs genom Skövde trakten 1859 kom detta att få en avgörande betydelse, inte endast för Skövde stadsutveckling. Detta fick stora positiva konsekvenser för bygden som knöts in i det landsomfattande kommunikationsnätet. Flera tätorter i Skövde kommun har ursprung som stationssamhällen, tillkomna under perioden ca 1860-1920. Vid Västra stambanan tillkom efterhand Tidån, Värning, Ulvåker och Skultorp. 1876 öppnades statsbanan mellan Skövde och fästningsorten Karlsborg. Detta resulterade bl.a. i ett litet stationssamhälle vid Igelstorp i Sventorp. Efter att trafiken på Skara-Timmersdala Järnväg öppnats hösten 1909 tillkom små stationssamhällen i Lerdala och Timmersdala. Persontrafiken på banan upphörde 1932, godstrafiken fortlevde i viss mån till 1952. Skövde-Axvalls Järnväg, i drift 1904-1961, gav inte upphov till något stationssamhälle i

den meningen inom Skövde kommun.

Ofta hade en liten järnvägsstation placerats i anslutning till en äldre kyrkby, t.ex. Igelstorp, Lerdala, Tidån, Timmersdala och Värning. En helt ny samhällsbildning blev Ulvåker, medan det snabbväxande samhället Skultorp fick namn efter en utskiftad by med några kvarliggande gårdar. Några samhällen såsom Skultorp och Tidån växte snabbt på grund av industriell expansion. Andra såsom Igelstorp, Lerdala och Ulvåker förblev ganska små. Gemensamt för samtliga stationssamhällen är att de kom att bli lokala knutpunkter för kommunikation och handel.

Särskilt handeln med spannmål och andra jordbruksprodukter blev generellt en betydelsefull drivkraft i stationssamhällenas utveckling i jordbruksbygderna. Kommersen och det sociala livet kring stationen drog efterhand till sig annan handelsverksamhet och även hantverk och service. Fler människor slog sig ner vid stationen och olika småföretag etablerades. Samhällsinstitutioner såsom postkontor, telefonstation och bankverksamhet knöts oftast till stationssamhället. Exempelvis fick Värning, telefon- och telegrafstation 1896.

Stationssamhällenas tidiga bebyggelse var oregrerad och växte upp på den mark som stod till buds. I regel dröjde det till långt in på 1900-talet innan särskilda planer upprättades för att strukturera användningen av mark och utformningen av bebyggelsen. Den äldsta bebyggelsen bestod i regel av ett stationshus med uthus, ofta ett spannmålsmagasin, handelsbodar med lager, ofta ett mindre snickeri samt en liten grupp bostadshus med uthus.

På 1930-talet hade i regel stationssamhällets första lilla bebyggelseklunga börjat växa ut med flera egnahem, en eller

Det f.d. stationshuset i Timmersdala från 1909.

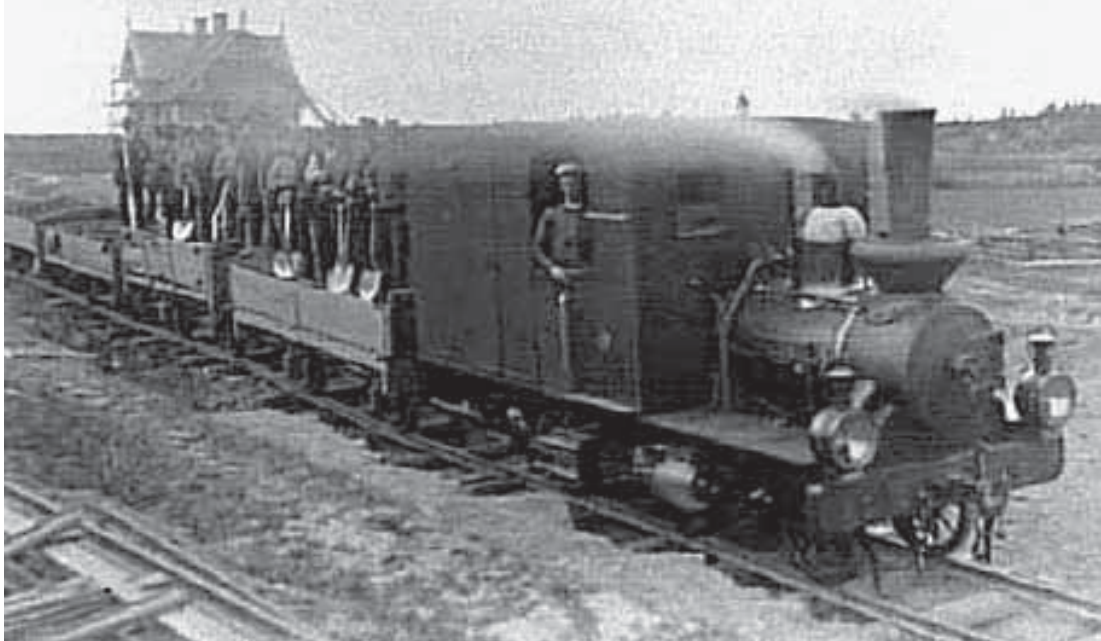
Sveaborg från 1910, byggt med affärslokal och bostad, idag ett mycket viktigt minnesmärke från stationssamhället Skultorps tidiga skede.

ett par reparationsverkstäder och en buss-hållplats. Cykel- och bilreparationsverkstäder fanns redan på 1920-talet. Både Timmersdala och Väring var betydelsefulla kommunikationscentraler, båda var bussknutar med busstationer.

Väring blev ett av de stationssamhäl- len där handeln satte stark prägel. Väring var på 1800- och tidigt 1900-tal även en betydande marknadsplats med två stora marknader per år. Fortfarande på 1930- talet hölls en stor kreatursmarknad i okto- ber samt månadsmarknader dagen innan månadsmarknaderna inne i Skövde. I samhället fanns på 1920- och 30-talet två speceriaffärer, Konsum från 1938, två kött- och charkaffärer, tre klädesaffärer, en järnhandel m.fl.

Den tidiga bebyggelsen var ofta mer präglad av bostadshusen på gårdarna

Godståg med arbetslag vid Lerdala station, troligen 1909. Ej angiven fotograf. VGM.

Råls, ledningsstolpar och lastkaj mm vittnar om stationsamhället Igelstorps ursprung.

i trakten än av stadsbebyggelsen. Vid huvudgatan kunde i regel byggas några mer stadsmässiga villalikhande bostads- hus i trä, i övrigt dominerade ljusmålade panelklädda små trähus, omgivna av träd- gårdar samt faluröda bodar och andra ekonomibyggnader. Ibland fanns även äldre befintlig agrar bebyggelse i form av bondgårdar, f.d. torpställen eller små backstugor som kom att införlivas i det växande stationssamhället.

Skillnaderna mellan stadens och sta- tionssamhällets bebyggelse suddades ut efterhand. Egnahemmen och efterkrigs- tidens småhusbebyggelse skilde sig inte från motsvarande bebyggelse inne i sta- den.

Bebyggelsen från början av 1900-talet vid spårområdet och Årekullsvägen i Värings stationssamhälle.

Stationssamhället - en karaktärsmiljö bland Skövdes kulturmiljöer

Timmersdala och även det betydligt mindre Lerdala är det största och mest välbevarade stationssamhället inom Skövde kommun idag, trots att järnvägen försvann på 1950-talet redan. Timmersdala centrum är en kulturmiljö från stations-samhällsepoken som fortfarande ger en god helhet av tidigt 1900-tal. Flera viktiga byggnadsobjekt har en välbevarad utformning som är typisk för stationssamhällena. Här finns det välbevarade f.d. stationshuset (1909) och vid Torggatan/Mariestadsvägen affärs- och bostadshus från 1910-30-talen samt uthus- och verkstadslängor från samma tid.

Stationssamhället utgör en väsentlig del av kulturmiljön i Lerdala, som har en mycket välbevarad karaktär från den epoken. Det har ett karaktäristiskt bebyggelsemönster med flera typiska byggnader och miljöer som förenar drag av både land och stad. Av mycket stor lokalhistorisk betydelse är givetvis det f.d. stationshuset 1909, idag bostadshus med en välbevarad, varsamt upprustad exteriör (Lerdala 2:62). Här finns små karaktäristiska bostadsmiljöer såsom t.ex. Fridhem 1 (Lerdala 13:8), Gerdhem (Lerdala 3:20), samt från 1920-30-talet egnahem på Lerdala 2:25 och 2:39. Det välbevarade Lerdala 33:1 i 1930-talets funkisstil har inrymt postkontor och bostadshus.

Lerdala, Timmersdala och Ulvåker är de enda stationssamhällena i Skövde kommun där det f.d. stationshuset fortfarande finns kvar. Stationshusen i Igelstorp, Skultorp, Tidån och Väring lät SJ riva 1982. Fortfarande 1990 var både Ulvåker och Väring bland de mer välbevarade stationssamhällena i Skaraborg. Den karaktären förändrades sedan en hel del, bl.a. i och med ombyggnaderna kring Västra Stambanan på 1990-talet som orsakade en del rivningar av äldre bebyggelse.

Ulvåker har kvar det mycket förnämliga nationalromantiska stationshuset från 1919, (arkitekt Folke Zetterwall), det enda bevarade vid Västra stambanan utanför staden i Skövde kommun. Vidare finns Torsborgsvägen med en liten samlad bebyggelsemiljö från 1910-30-tal, bl.a. en välbevarad smedja.

I Väring finns en mycket liten men viktig kulturmiljö, Årekullsvägen, som bibehåller viktiga karaktärsdrag från stationssamhällets tidiga skede. Här finns exempel på tidstypisk bank-, villa- och verksamhetsbebyggelse från 1910- och 20-talet. Av central betydelse är kulturmiljön vid Väringsvägen som både har starka rötter i Väring som stationssamhälle och som småindustriort. Här finns bl.a. den välbevarade Stora Väring 8:95, bysmedjan från ca 1914, som är av central kulturhistorisk betydelse. I andra delar av tätorten finns betydelsefulla byggnads-

objekt som minner om stationssamhället. Exempelvis de två ståtliga villorna Stora Väring 8:11 från 1909 och Stora Väring 9:26 från 1928

Kulturmiljön Igelstorps stationssamhälle från 1876 vid den numera avställda Karlsborgsbanan har endast några välbevarade byggnader kvar, däribland det betydelsefulla Enekullen från 1850-talet. Däremot har Igelstorp järnvägsmiljön i behåll - fränsett det 1982 rivna stationshuset - med banvall, räls, ledningsstolpar, perrong och lastkaj, allt av stort intresse.

Om Timmersdala och Lerdala är välbevarade stationssamhällen är Skultorp, som var ett stort stationssamhälle, betydligt mer förändrat. Av den ursprungliga sammanhängande stationssamhällsmiljön finns endast delar kvar i dagens Skultorp. Bebyggelseexpansionen och genomfarts-trafiken i tätorten under 1900-talets senare del förvandlade det äldre bebyggelsemönstret drastiskt. Av stationsmiljön återstår perrong och lastkaj samt det faluröda godsmagasinet som på 1980-talet flyttats upp från järnvägen något. Kring Loringavägen finns den enda idag sammanhängande större miljön med bebyggelse från stationssamhällsepoken på 1910-30-talet, t.ex. det ståtliga Solbacken från 1915. Här finns också två mycket välbevarade villamiljöer från 1920-talet, Tuvan och Solgården, som hör till de främsta exemplen i sitt slag inom Skövde kommun, båda är av stort kulturhistoriskt värde. Här finns också yngre tidsskikt av villabebyggelse.

Skultorp har även andra enstaka byggnader av stor betydelse från stationssamhällsepoken. Framför allt måste nämnas det mycket välbevarade Sveaborg (Skultorp 2:9) vid Skövdevägen som byggdes 1910 och består av två parallellställda, sammanbyggda huskroppar, ett resultat av en tillbyggnad 1924. Huset har hela tiden inrymt bostad på övervåningen och affärslokaler i bottenvåningen; t.ex. charkuteri- och speceriaffär, café, bageri, klädesaffär m.m.

Skultorp har även flera tvåfamiljs- och små flerbostadsvillor med drag av 1930- och 40-talets funkisstil som är välbevarade. Särskilt måste nämnas Solliden (Skultorp 11:3) vid Loringavägen/Sköv-

devägen är en lite större tvåfamiljsvilla från 1947 med karaktäristisk utformning. Exteriören är så gott som intakt sedan 1940-talet vilket medför att Solliden är av stort kulturhistoriskt intresse. Skultorp 1:99 vid Skövdevägen/Skolvägen har ett tidstypiskt tvåvånings bostadshus med en mycket välbevarad 1940-talsexteriör med fasad i gult tegel, vita perspektivfönster och tvåkupigt taktegel samt fasaddetaljer i original. Skultorp 2:36 i centralt läge vid Skövdevägen är ett mycket välbevarat, karaktäristiskt bostadshus med funkisprägel från 1940-talet, med gul tegelfasad, och en vidbyggd f.d. kiosk/gatukök.

Bl.a. i Väring finns exempel på välbevarade små flerbostadshus med 1940-50-talsprägel under valmat tak med putsfasad och balkonger med sinuskorrugerade fronter.

I Tidän som expanderade både som stations- och industrisamhälle efter att Westergötlands Yllefabrik etablerats 1910 är det kanske svårt att resonera kring karaktärsdrag som är specifika för just stationssamhället, eftersom båda företeelserna integrerats i Tidän. Industrisamhällets prägel är dock mycket stark och tydlig (se nedan).

Stationssamhället Tidän kanske mest präglas av gatorna närmast den f.d. järnvägsstationen, såsom, Hantverkargatan, Slingvägen och Stationsvägen, och av den agrara småindustri som varit lokaliserad i järnvägens närhet (se nedan). Tätortens äldre del kring det 1982 rivna stationshuset har genomgått en del förändringar på senare år och här framträder bara mycket små välbevarade sammanhängande bebyggelsestråk. Däremot finns

Slingvägen i Tidän med bebyggelse från stationssamhällets storhetstid på 1910-, 20- och 30-talen.

Lunne såg, Tidän. Foto. Anders Karlsson, 1941. VGM.

flera intressanta byggnadsobjekt i den här delen av tätorten. Ett nyckelobjekt är det stora faluröda godsmagasinet från ca 1930-40-tal invid järnvägen, (Götlunda 16:1). Närlunda 4:29 är en f.d. snickeri-verkstad som är typisk för järnvägssamhällets tätortsutveckling. Närlunda 4:30 och 4:32 är välbevarade bostadshus från 1920- och 30-talet som ingick i den nya tätortens representativa fasad mot Stationsgatan och järnvägen. Tidän har också tidstypiska bostads- och affärshus med drag av 1930- och 40-talets funktionalism, t.ex. Närlunda 4:33 och 4:39.

Industrialismens samhälle

Industrialiseringen av Sverige tog ordentlig fart på 1870-talet. I Skaraborg var man sedan långt tidigare igång med detta i bruksbygderna i öster, men i de centrala slättbygderna kunde det ibland dröja till fram mot år 1900 innan industrialiseringen kom igång på allvar. Näringsfrihetens införande, befolkningsökning, jordbruksreformer, teknisk utveckling och utvecklade kommunikationer var några grundförutsättningar för industrialismens framväxt och expansion. I Skövde-trakten var stenindustrin redan igång sedan länge. Redan 1756 omnämns bönderna i Timmersdala by som slipstenhuggare, en viktig binäring till jordbruket.

Flera småindustrier etablerades i sent 1800- och tidigt 1900-tal i de framväxande stationssamhällena. Stenindustrin har haft stor betydelse i Skövdebygden, i de mindre tätorterna främst vad gäller kalkindustrin och lättbetongindustrin i Skultorp (se nedan) men även för Lerdala och Timmersdala med transporter av kalk och sten via järnvägsstationerna.

Kalkframställningen på denna del av Sydbillingen var en starkt bidragande orsak bakom tillkomsten av Skultorps järnvägsstation 1875. I nuvarande tätortens södra utkant finns lämningar efter de tre bruket Nolgården, Mellomgården och Lillegården. Etableringen av de tre kalkbruken mellan ca 1880 och 1890 bidrog både till järnvägsstationens och stationssamhällets utveckling. Kalkindustrin var i likhet med övrig kalkframställning i Fal- och Billingsbygderna länge ganska småskalig och med låg mekaniseringsgrad. Nolgården som var störst sysselsatte ca 25 arbetare vid fyra kalkugnar och där förekom även kalkstenhuggeri för byggnadsändamål. Nolgården lades ned 1937, de två andra 1946 och 1951.

Vid Vallmovägen och järnvägen norr om Skultorps tätort ligger den f.d. Silitfabriken (Skultorp 14:1) som var en av Skövde-traktens lättbetongindustrier. Verksamheten igångsattes 1946 av AB Silit och nedlades av dem 1955. I annan

AB Timatrikås f.d. textilfabrik från 1940-talet i Timmersdala är en av Skövde kommuns värdefulla industriminnen.

regi fortsattes verksamheten till 1958. 1953 fanns ca 30 anställda. Alunskiffer bröts i ett närliggande brott. efter krossning och upphettning till 1200 grader i ringugn göts plattor och block. Det industrihistoriskt intressanta området har sedan haft olika användning. Av stort lokalhistoriskt intresse är en liten vill från 1956 på Egnahemsvägen i Billingsdal i Skultorp, uppförd av silit från fabriken (Hene 18:27).

I Skultorps stationssamhälle fanns även flera mindre industriföretag såsom t.ex. cementgjuteri och metallgjuteri. Vid Skultorps södra infart ligger fortfarande en välbevarad liten snickerimiljö med bl.a. faluröda byggnader från perioden ca 1920-tal-70-tal (Regumatorp 7:1). Vid Skövdevägen ligger en enplans industribyggnad i blekrött tegel, från ca 1950-60-tal, med tillhörande bostad från samma tid (Hene 25:1).

Snickerier och sågverk har funnits flera. Väring hade ångsåg under 1900-talets första del. Värings snickeri (rivet 1992) var verksamt 1930-1960. I Väring fanns också J.A. Lindhs Orgelfabrik. En snickerifabrik från 1923 var drivkraften bakom tillkomsten av samhället Stöpen som växte ut till tätort på 1960- och 70-talet.

En mycket viktig binäring till jord- och skogsbruk i Värsås och Varola har varit byggenskap, Värsås var vida känt som byggmästarsocknen under 1800-talet och 1900-talets början. En stor mängd byggmästare från socknen har verkat inte bara i trakten utan i andra delar av Sverige. Skaraborgsbygden från 1923 ger flera uppgifter: Bland flera verksamma byggmästar-släkter märks särskilt familjen

Agrara näringar har kännetecknat många av bygdens mindre tätorter. Centralföreningen i Väring från 1940-talet.

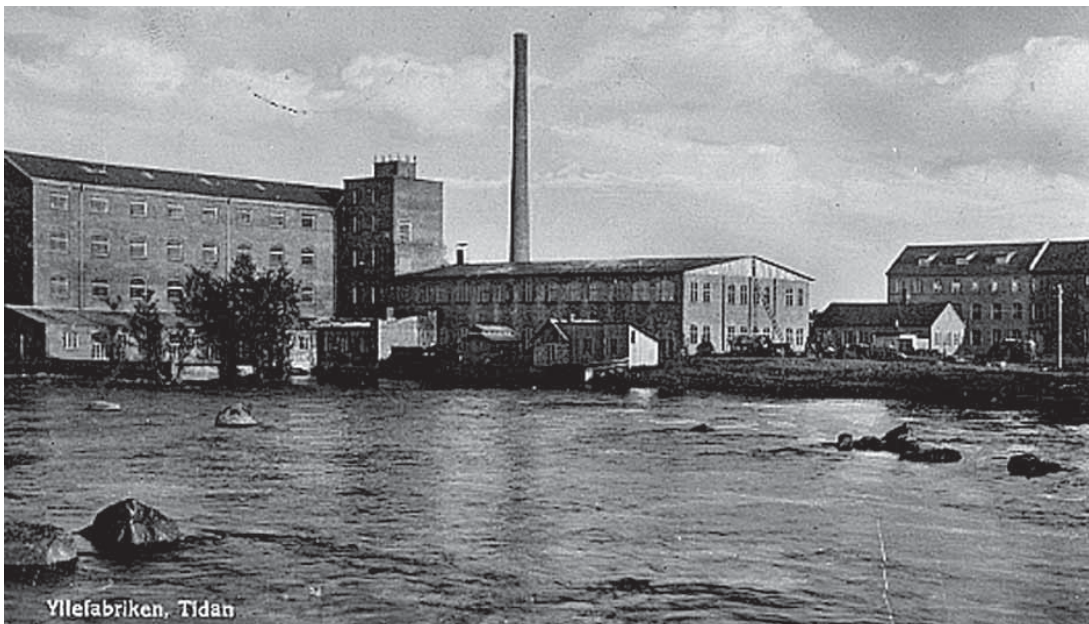

Pettersson med bl.a. de tre bröderna och kyrkobyggmästarna Anders, Petter och Lars Pettersson och generationen därefter med byggmästaren P.A. Pettersson, lantbruksarkitekten kallad. Anders Pettersson byggde bl.a. Sofiakyrkan i Jönköping. De tre bröderna Jonsson från Brogården verkade som byggmästare i Borås bl.a. Byggmästare till bl.a. Oscarskyrkan i Stockholm var P.J. Pettersson. Broberg, Djurman, Thorsén och Öhman är andra byggmästarnamn.

Värsåsstugan som från början omfattade fritidshus har sannolikt rötter i 1800- och det tidiga 1900-talets många verksamma byggmästare i Värsås. Företaget etablerades 1948 under namnet Värsås Träindustri. Värsåsstugan bytte så småningom namn igen till Värsåsvillan och flyttade redan på 1960-talet till Lundsbrunn. Möbelindustrin i Värsås utvecklades på 1940-talet vid Nybo, utanför tätorten. Företaget Sjäodalshus i Timmersdala växte särskilt på 1970- och 80-talet till en större småhusproducent. Företaget är numera helt och hållet lokaliserat till Götene.

Framför allt har det i Skövdebygden funnits agrar småindustri typ kvarnar, andelsmejerier samt ofta jordbruksrelaterade mekaniska verkstäder och/eller

Westergötlands Yllefabrik i Tidån anlades år 1910. Textilfabriken var verksam till 1966 och är idag en av de viktigaste industriminnena i Skövde kommun. Äldre foto, vykort. Fotograf: Thure Elgäsen, Älgårås, troligen ca 1935. VGM.

motor- och reparationsverkstäder. Tidån har även haft garveri, kvarnar, mejeri, centralförening, flera silos m.m. Väring har bl.a. haft elektrisk kvarn, mejeri och centralförening Timmersdala har bl.a. haft mejerier och även i Lerdala fanns ett litet mejeri. Den välbevarade mejeribyggnaden där uppfördes 1929 (Lerdala 13:2).

Igelstors tröskverksfabrik, belägen något öster om Igelstorp var i bruk 1907 - 1944. Efter att tröskverkstillverkningen upphört tillverkades där flak- och tippanordningar till lastbilar, sedan blev fabriken åter verkstad. Den f.d. tröskverksfabriken i rött tegel, (Igelstorp 3:21), är idag av stort kulturhistoriskt intresse som ett gott exempel på agrar småindustri. Värsås f.d. andelsmejeri i rött tegel från 1896 är ett mycket bra exempel på mejeribyggnader från tiden runt 1900, sedermera omvandlad till bilverkstad.

Centralföreningens spannmålsmagasin från 1940-talet i Tidån med silon i bakgrunden.

Textilindustrin har spelat stor roll i norra delen av Skövde trakten under främst 1900-talets första del, då med Westergötlands Yllefabrik i Tidån som kraftcentrum, en av Skaraborgs största textilindustrier när det begav sig. Yllefabriken i Tidån från 1910-talet är ett av Skaraborgs förnämliga industriminnen (se nedan).

Timmersdala med bl.a. AB Timatrikå har också varit textilanknutet, även Väring med bl.a. AB Silkekonnexion och Värings Textilindustri. AB Timatrikå i Timmersdala från 1942 och AB Silkekonnexionens byggnader från 1930- och 1950-talet i Väring (Stora Väring 8:82 och 8:64), är också av stort intresse. I Väring startades 1941 firma Silkekonnexion i ett bostadshus. Man hade år 1953 moderna och snabbgående maskiner och producerade då damunderkläder och blusar av nylon, rayon och siden. Firman hade 12 anställda och tre hemsömmerskor vid den tiden. 1954 byggdes en ny och större fabrik på närbelägna Stora Väring 8:64. Silkekonnexionens båda byggnader finns kvar och är väl bibehållna exteriört. I Skövde kommun med mycket "tung" industriell verksamhet är det viktigt att också eftersträva bevarande av industriminnen från mer kvinnodominerade industrier, vilket tekoindustrin i regel varit. I Väring fanns även Värings Textilindustri som var i drift 1939-1976, som mest fanns 12 anställda.

Produktionen omfattade först charmeuse till damunderkläder, sedermera även tyg till herrskjortor och kostymer samt gardiner, enligt *Väring - I ord och bild...* Den f.d. industribyggnaden från 1939 är numera helt ombyggd.

Tidan är det mest utpräglade industrisamhället i Skövde kommun, uppvuxet kring textilindustrin vid fallen i Tidän och även en centralort för den omgivande jordbruksbygden. Westergötlands Yllefabrik anlades år 1910 (Vads-Kvarntorp 2:1) och blev avstamp och drivkraft för Tidans utveckling till tätort fram till fabriksnedläggningen 1966. Yllefabrikens stora byggnader av tegel och trä från 1910-talet utgör den enda större äldre industrianläggningen i Skövde kommun utanför stadsområdet. Som samhällsskapande faktor och som uttryck för det begynnande 1900-talets utveckling inom textilindustrin är industrimiljön av mycket stort kulturhistoriskt och industrihistoriskt värde. Till industrimiljön hör även f.d. disponentbostad, faluröda arbetarbostäder och f.d. bankhus (Närlunda 4:52 och 12:1-12:3) och annan bostadsbebyggelse med koppling till textilindustrin, (Vad 5:38) samt radhusbebyggelse och lamellhus från ca 1945-55 (Vad 5:39-5:60) m.fl.

En annan industriell anläggning i Tidän är kraftverket som är en industrihistoriskt intressant bebyggelsemiljö i anslutning till Lunne f.d. by- och kvarnplats vid Tidän (Lunne 9:1, 9:2, 9:3, 6:8 och 2:30). Här finns en välbevarad kraftstationsbyggnad i tidstypisk industriarkitektur i tegel från 1921, en dammanläggning samt elverks- och sågverksbyggnader. I kulturmiljön ingår bl.a. välbevarade f.d. tjänstebostäder till elverket. Ursprungligen var här en kvarnplats, känd sedan 1600-talet.

Som agrart centrum för den omgivande jordbruksbygden har även Tidän flera byggnader med agrarhistorisk koppling. Här finns garvaregården med den kulturhistoriskt mycket intressanta garverbyggnaden i trä från 1800-talet, en av mycket få kvarvarande i Skaraborg där

det på 1800-talet fanns flera garverier i jordbruksbygdens byar.

Tidansortens Mejeriförening startade 1928 och 1953 levererade ca 800 medlemmar över 49 ton mjölk dagligen. Från 1928 är den äldsta mejeribygnaden, ”Mesosten”, (Berglunda 3:54). 1940 togs en ny mejeribygnad i bruk (Berglunda 3:14). Industribyggnader kopplade till agrara näringar som denna är av agrarhistoriskt intresse i en så utpräglad jordbruksbygd som Vadsbosläätten. Berglunda 3:19 omfattar centralföreningens f.d. magasin från 1940-talet. Vid järnvägen i sydvästra Tidän finns fortfarande en agrart industriellt präglad miljö (Lunne 15:2) som bl.a. innefattar två silotorn, ett från 1947 och ett yngre, större från 1972.

Vad 12:1 vid Tidän är en på 1900-talet ombyggd äldre kvarnbyggnad. Vaholms valskvarn vid Vaholms herrgård strax nordväst om tätorten är i nuvarande utformning en stor anläggning i betong med kvarn och siloceller från 1946 (Vaholms valskvarn 1:1).

Folkrörelser

I industrialismens spår växte folkrörelserna fram, ofta förankrade i de nya samhällena kring industri och järnväg. Den frikyrkliga väckelsen och nykterhetsrörelsen etablerades redan under 1800-talet. Arbetarrörelsen, hembygdsrörelsen och idrottsrörelsen kom i Skaraborg i fokus främst strax efter 1900. I några tätorter byggdes lite större frikyrkobyggnader i tegel såsom i Värsås, vars missionsförsamling är i verksamhet även idag. Det stora missionshuset i rött tegel från 1883 är ett ståtligt exempel på den tidens frikyrkobyggnader, tillbyggd i tidstypisk modernism på 1970-talet. I Värsås bygg-

Betaniakyrkan från 1950-talets början i Värsås är en av de mest välbevarade modernistiska folkrörelsebyggnaderna i Skaraborg.

Fotbollslag, Tidan. Tidigt 1940-tal. Foto: Per Adolf Larsson, Tidan. VGM.

av arbetarekommunen och senare Folkets Husföreningen i Tidan fram till 1973. Efter 1977 har den återuppstått i privat regi och med nya byggnader. En god exponent för idrottsrörelsen i Skaraborg är Vadsbovallen (Vads-Häljatorp 3:3)

des i tidigt 1950-tal även frikyrkobyggnaden Betania, som är mycket välbevarad och av stort kulturhistoriskt intresse, i Skövde det kanske främsta exemplet på modernismens frikyrkobyggen.

I det unga samhället Stöpen spelade pingströrelsen en framträdande roll. Pingstkyrkobyggnaden med fasad i vit mexisten har en 1960-talsutformning.

I Tidan finns två viktiga representanter för folkrörelsens anläggningar. Olsatorps festplats (Vad 4:5) har en mycket stor regionalhistorisk förankring i Skaraborgs nöjesliv och är ett bra exempel på hur en festplats etableras och utvecklas i en mindre industritätort i en omgivande jordbruksbygd. Festplatsen grundades 1937 av brandkåren men övertogs snart

som fortfarande ger ett bra helhetsintryck av en idrottsplats från 1930-40-tal med kur, två omklädningsrum, klubbstuga, sittbänkar och inramning av trådstängsel.

Den moderna tätorten - folkhem och post-industrialism

Det var framför allt 1950-talet, efter andra världskrigets slut 1945, som de små stations- och orterna även byggdes ut med flerbostads- och villaområden. Flera mindre tätorter blev kommuncentrum i de nya storkommuner som bildades i landet 1952 och organiserades som centralorter för utbyggnaden av det svenska samhällets administration och utbyggda sociala service. Detta framgår mycket väl i några

Tidan blev centralort i den nya storkommunen Tidan 1952 och man började i samband med detta att förvandla samhällets centrala del till ett modernt litet centrum. Här byggdes bl.a. flerbostadshus med lokaler för kommunal administration, polis och post. Ett tidstypiskt litet offentlig plats, utformad som en parkmiljö, anlades framför det nya området. I anslutning till detta byggdes även det modernistiska Tidans Condis 1956 vid Skövdevägen, till vänster i bild. Ej angiven fotograf, ca 1960. Vykort i privat ägo.

Motiv från Tidan

Flerfamiljshusen vid Riksbyggenvägen i Skultorp byggdes i två etapper 1958 och 1960.

tätorter som tydligt markerade sin nya roll som storkommuncentrum när man lät anlägga centrumbebyggelse med moderna kommunhus, ofta i kombination med andra samhällsbärande verksamheter.

Ett av de främsta exemplen är Timmersdala tätort som mellan 1952 och 1965 erhöll en ny centrumanläggning med centralskola, äldreboende, kommunhus och bibliotek, allt i 1950-talsmodernism, ett av de främsta exemplen på detta i Skövde kommun. I Skultorp uppfördes ett stort modernistiskt kommunhus 1957-1958 efter storkommunsammanslagningen. I Tidän samkombinerades kommunhusfunktionen i på 1950-talet med lokaler för polis, post och bostäder integrerade i bostadsområdet i en demokratisk folkhemsanda (Närlanda 5:1 och 5:2). Byggnaderna är ett mycket fint exempel på tidstypiska flerbostadshus med omsorgsfullt utformad exteriörer i samklang med en liten platsbildning.

I takt med förverkligandet av den svenska folkhemsepokens samhällsvisioner och i samklang med god samhällskonjunktur, bilismens utveckling och högre levnadsstandard kunde drömmen om den egna villan kan realiseras för allt fler. Det innebär att det är i industrialismens slutepok på 1960- och 70-talet som de moderna villasamhällena tar form.

Det var inte minst utbyggnaden av Skövde som en ny centralort i Skaraborg, framför allt tillkomsten av Kärnsjukhuset

1973 samt förstärkningen av Skövde som försvarsort och industriort, som även i hög grad bidrog till en stor expansion också av de omgivande mindre tätorterna.

Samtliga mindre tätorter präglas mer eller mindre av de senaste 50-60 årens samhällsutveckling. En del gör det mer än andra som Skultorp som omvandlats starkt under den här tidsperioden och idag har en mycket stor mängd kulturmiljöer och byggnader från folkhemmets och modernismens epok. Skultorp har flera mycket bra exempel på flerbostadsområden från 1960-70-talet, fler än övriga mindre tätorter sammantagna. Vad gäller villabebyggelsen är Skultorp i det avseendet i särklass i Skövde kommun, även i jämförelse med Skövde stad, eftersom Skultorps villor i högre grad har den ursprungliga, kvalitativa exteriören helt i behåll.

Det finns åtskilliga kulturmiljöer som på ett särskilt bra sätt återspeglar tätortsutvecklingen fr.o.m. sent 1950-tal och framåt. Skultorp dominerar stort både flerbostads- och villabebyggelsen i de mindre tätorterna. Riksbyggenvägen nedanför Skövdevägen i Skultorp planlades 1957 och bebyggdes i två etapper 1958 och 1960. Husen har en tidstypisk linjär placering där terrängens branta nivåskillnader är tänkta att mjuka upp det lite stela bebyggelsemönstret. De sju lamellhusen har en egen utformning med ljusa slätputsade fasader, med indragna trapphus,

Bussatorp i Skultorp är, jämte Storegården i Skövde, de kanske främsta exemplen idag på flerbostadsområden från 1960-talets folkhemsepok i Skövde kommun. Bussatorp planerades och bebyggdes 1969-1970.

under asymmetriska sadeltak. Pilvägen vid Norra Kyrketorps kyrka i Skultorp är ett välbevarat litet flerbostadsområde från 1969, med tre lamellhus i vit mexisten kring en öppen gårdsplan i en delvis brant slänt med grönytor och glesa lövträd.

Bussatorp i södra delen av Skultorp är, jämte Storegården i Skövde, de kanske främsta exemplen idag på flerbostadsområden från 1960-talets folkhemsepok i Skövde kommun. Eftersom detta var en stor expansionsperiod för såväl Skövde som Skultorp har Bussatorp en viktig samhällshistorisk betydelse i kommunen. Bostadsområdet är planerat och uppfört 1969-70 med en karaktäristisk planering och placering av flerbostadshus, radhus och garagelängor i trafikseparerad miljö. Området är ovanligt välbevarat, lamellhusen i gult tegel har sällsynt nog helt oförändrade exteriörer från 1970, så även i huvudsak radhusen.

Efter Skultorp är Tidans den ort där fler än endast något flerbostadsområde uppförts utöver enstaka byggnader. Tidigare har nämnts det fina flerbostadskvarteret i centrala Tidans där bostäder och kommunal förvaltning kombinerats (Närlunda 5:1 och 5:2). Lamellhusen från 1952 och 1956 kännetecknas av en stor omsorg om såväl helhet som detaljer. Husen har fasad

av rött tegel, balkonger i blågrå sinuskorrugerad plåt och tidstypiska svarta smidesräcken och plåtavtäckta takkupor.

Vid Götgatan/Slingvägen i Tidans ligger tre välbevarade tre lamellhus från perioden 1960-1969 med putsfasader samt fasadinslag av panel eller tegel, inramade av en gårdsplan med grönytor och lövträd. Området ger ett mycket gott helhetsintryck av ett flerbostadskvarter från folkhemsepoken och återspeglar en expansiv period i Tidans tätortsutveckling

Vid Långgatan i Timmersdala finns ett välbevarat flerbostadskvarter från 1960-talet, beläget vid den f.d. fabriken AB Timatrikå från 1940-talet, som helhet en intressant kulturmiljö. Det innehåller fyra putsade lamellhus med ursprungligt utseende bevarat, samt grönytor och lövträd, i tidstypisk samplanering. Området har en stark historisk förankring i efterkrigstidens expansiva tätortsutveckling för Timmersdala som småindustriort och nyblivet storkommuncentrum.

Ett av de tidigare exemplen på den moderna tätortsexpansionen i bygden finns vid Klövervägen i Vårsås, en mycket bra representant för folkhemsepokens byggnadsutveckling under de goda åren på en mindre ort. Det lilla området lades ut i byggnadsplan 1955. Flerbostadskvarteret

Intill Timmersdala skola från 1952-1953 byggdes även några utpräglade små 1950-talsmodernistiska villor.

omfattar två välbevarade lamellhus från närmare 1960 med fasader i ljus puts och kontrasterande rött tegel. Intill ligger frikyrkobyggnaden Betania som har en helt intakt exteriör från tidigt 1950-tal bl.a. med fasad i ljust blågrå ädelputs och en mycket fin och tidstypisk entré i trä och glas.

Väring blev i likhet med flera andra tätorter i kommunen en förstad med stor inpendling till Skövde. Detta var etablerat redan på 1950-talet med en betydande inpendling till Volvo. Nyponvägen i Väring bebyggdes vid 1960-talets början med dels äldreboende i form av tre radhuslängor i en våning med källare, dels tre små flerfamiljshus som är en typ av låga punkthus, i två våningar med källare. Samtliga hus har putsfasader samt i gavelfasader rött tegel. Båda husgrupperna har en välbevarad exteriör, så gott som oförändrad sedan 1960-talet. 1960 började Villagatan bebyggas med ljusputsade villor, ritade vid AB Stenhus i Skövde. Villorna är placerade i rad med ena kortsidan vänd ut mot gatan. Det är envåningshus med källare, i regel med garage i källaren. De har också en 1950-talskaraktär även om de byggdes först vid övergången mot 1960-talet.

Vid Villavägen i Igelstorp finns putsade villor med snedställd placering mot gatan, också producerade vid AB Stenhus, Skövde. Det var Värsås storkommun som tog initiativet till uppförandet av villorna, som trots den tidstypiska 1950-talsprä-

Skulptorp har utpräglade villa- och småhusområden i tegel från sent 1950- tidigt 1960-tal, mycket karaktäristiska för folkhemsepokens tätortsutbyggnad, bl.a. i Hene i norra Skulptorp (till vänster). Ett annat exempel är Kvarnvägen i Lerdala (till höger).

geln uppfördes först 1960. Kulturmiljön vid Kvarnvägen i Lerdala ger fortfarande en god bild av det sena 1950-talets villaområde i gult och rött tegel. Ett liknande område som fortfarande har stora kvaliteter byggdes efter 1957 och åren därefter vid Närlundavägen i sydvästra delen av Tidån. Kulturmiljön återspeglar ett expansivt skede i tätortens byggnadshistoria.

En särställning har Skulptorp genom sina många villaområden från 1950- och tidigt 1960-tal när stationssamhället blivit storkommuncentrum och upplever en mycket expansiv utbyggnadsperiod. Vid Siriusvägen-Stjärnvägen-Orionvägen i Hene i norra delen av samhället finns ett av de äldre områdena. Det domineras av mindre villor från tiden kring 1960, ofta med sen 1950-talsprägel med fasad i gult eller rött tegel, tidstypiska entréer, och tegeltäckt sadeltak. Här finns även villor från hela 1960-talet och 1970-talets början. Gemensamt är villor i 1-1 1/2 plan med tegelfasader, de äldre har alltid källare, i regel med garage i källaren, yngre har ofta vidbyggda garage. Några inslag finns av mer modernistiska villor med annan fasadutformning.

Igelstorp. Parkvägen med tidstypiska 1960-talsvillor i souterräng med flacka tak, röda tegelfasader och långa balkonger.

Vid Jon Måns väg - Källbäcksvägen är flertalet villor bra exempel på folkhemsbyggande och representerar olika typer av kataloghus, främst från sent 1950-tal, men även från 1960-talet och in på 1970-talet. Området är ett av de större sammanhängande villaområdena från den här tidsepoken i kommunen.

I de mindre tätorterna finns också flera fina exempel på 1950-talsvillor med en något mer detaljerad arkitektonisk utformning. Som exempel kan nämnas från Varing Stora Varing 8:66 uppfört som disponentvilla för textilfabriken i gult tegel och entré med elegant smidesräcke, samt enluftsönster tidstypiskt isärmålade med vita bågar i mörka karmar och sadeltak med tvåkupigt tegel.

I Varing präglas tätortens sydvästra del kring Varing skola - Skolgatan - Rönnbärsvägen helt av det sena 1950-talets tätortsexpansion med utgångspunkt i den då nya centralskolan från 1954-1956. Den tidstypiska skolanläggningen är den mest välbevarade skolmiljön i rött tegel från denna tidsperiod i kommunen. I anslutning till skolan planerades ett bostadsom-

Kanikerukan i Skultorp bebyggdes ca 1965-1975 med tidstypiskt utformade villor som ger flera goda exempel på den tidens olika kataloghus och villaideal.

råde med friliggande villor, vars äldsta del har tydlig 1950-talsprägel med villor i ett plan med källare, fasad främst i gult tegel och tidstypiska entréer med smidesräcken. En av de mer intressanta villamiljöerna från 1950-talet i Skövde kommun ligger omedelbart väster om skolan. Den omfattar tre villor (Stora Varing 10:68, 10:69, 10:70) som är mycket lika varandra, uppförda som rektors- och lärarbostäder 1954-1956. Envåningshusen med källare har bl.a. fasad i gult tegel med mer omsorgsfullt utformade fasaddetaljer än vad som då var allmänt förekommande. Området byggdes snart ut söderut med 1960-talsvillor med fasad i rött eller brunt tegel under sadeltak med mörka betongpannor.

Kulturmiljöerna med villabebyggelse från 1960-talet vid Brunnsvägen, Fältvägen och Parkvägen i Igelstorp ger främst en god bild av den tidens stora och varierade utbud av kataloghus. Motsvarande typ av område finns i Vårsås, särskilt kring Syrenvägen-Västerleden-Videvägen. Det återspeglar även rekordåren i svensk samhällsutveckling som till stor del även sammanfaller med Skövdetraktens stora expansionsperiod och en allmänt förhöjd levnadsstandard. Lokalhistoriskt sett återspeglar områdena den stora utbyggnadsperioden för bygdens mindre tätorter under den tidsperioden.

Även vad gäller 1960- och 70-talsvillor dominerar Skultorp mycket stort. Ett mycket påtagligt sådant område med välbevarad utformning är Kanikerukan i Skultorp som blev planlagt 1964 och

*I Skultorp finns merparten av de modernistiska villor, utanför Skövde stad, som byggts i en mer avancerad villaarkitektur på 1950- och 60-talet och in på 1970-talet. 1950-talsvilla vid **Källbäcksvägen**.*

bebyggdes därefter fram till sent 1970-tal. Generellt dominerar enplans- och souter-rängvillor, dels med fasad i rött tegel (ofta med mörka fogar), ibland i kombination med slammade/putsade ljusa fasadpartier, dels fasader i vit mexisten kombinerat med mörka panelpartier. Flackt sadeltak med matta mörka betongpannor dominerar de äldre villorna och är vanliga även på 1970-talshusen, men i övrigt förekommer såväl pulpettak som platta tak. Här förekommer många fina ursprungliga entrépartier med dörrar i trä med sidoljus i gul- eller grönfärgat glas och smidesräcken. Området ger uttryck för tidstypisk villabebyggelse samt speglar Skultorps intensiva tätortsutveckling ca 1965-75.

Vid Slånvägen i Skultorp byggdes 1970 nio friliggande villor som står så tätt att husen på håll ger intryck av kedjehus. Användningen av den lokalt tillverkade lättbetongen (Durox) förstärker husens lokalhistoriska förankring.

Stöpen utvecklas under 1960-, 70- och 80-talen från en liten husgrupp till en av de större tätorterna i Skövde kommun. Längs Tallstigen finns ett väl sammanhållet villaområde som ger en generellt bra bild av småhus- och villatyper från tidsperioden

ca 1965-75. Backatomtsvägen är däremot ett villaområde med något mer påkostade villor i ett plan och souter-räng med mexistensfasader från 1972. Lokalhistoriskt sett återspeglar de här områdena den intensiva utbyggnadsperiod av Stöpens tätort som då tog fart och som återkopplas till den expansion som då pågick även i stadens utveckling.

I Skultorp finns merparten av de modernistiska villor, utanför Skövde stad, som byggts i en mer avancerad villaarkitektur på 1950- och 60-talet och in på 1970-talet. Vid Sjövägen ligger tre modernistiska villor från ca 1960-73, på rad i strandnära läge vid Sjötorpssjön. Volym, takformer, material och utformning är mycket typiskt för mer exklusiv villabebyggelse från 1960- tidigt 1970-tal. Vid Valthornsvägen vid Svärtagårdsskolan i södra Skultorp ligger några mer exklusivt utformade modernistiska villor från 1965-70 i sammanhang med en grupp karaktäristiska kataloghus i något enklare utförande från ca 1960-70. I Billingens sluttning kring Källbäcksvägen finns en mer exklusiva villor med en modernistisk arkitektur med sen 1950-talsprägel, av stort intresse. Exempelvis märks t.ex. Skultorp 15:16

*Vid **Valthornsvägen/Fagottvägen** nära Svärtagårdsskolan i Skultorp ligger flera villor från tidigt 1960-tal, utformade i en utpräglad modernism.*

Solskensvägen i Värsås från 1978-1981 hör till de villaområden som bäst ger uttryck för det sena 1970-talets utbyggnad av de mindre tätorterna i Skövde kommun.

som är en 1950-talsvilla i ett plan med källare med garage, fasad med gul ädelputs, vita släta lister, karosseripanelad dörr och svart smide, tvådelade fönster med fönsterluckor, allt i vitt under svart papptäckt tak. Huset har en mer ovanlig arkitektonisk utformning, välbevarad stark 1950-talsprägel. Skultorp 15:22 är en mer exklusivt utformad villa i rött tegel under platt tak från ca sent 1960-tal, sammanbyggd med garage i vinkel.

Vid Basvägen i Svärtagårdsområdet, på en naturtomt finns en exklusiv 1960-talsvilla (Skultorp 1:201) med drag av en betydligt mer avancerad modernism än de flesta andra villor i Skövde kommun. Villans upphovsman var arkitekten Hans-Erland Heineman som ritade 1965 den som privatbostad till sig själv. Den består av flera sammanfogade huskroppar, som även förenas av mursträckningar. Den pulpettäckta villan har fasad i slammat tegel med en- och tvåluftsfönster samt fönsterrader som glasade partier.

Vid Loringavägen ligger en villa i tegel från 1965 (Skultorp 1:196) med en utpräglad modernistisk utformning. Huset som har tvådelad byggnadskropp, med garage i del av bottenvåningen, har utkragande övervåning under pulpettak. Igelstorps främsta modernistiska villa, Sventorp 1:58, byggdes 1964 vid Björkliden.

Solskensvägen i Värsås hör jämte Kärleksstigen i Timmersdala till de villaområden som bäst ger uttryck för det sena 1970-talets och 1980-talets utbyggnad i de mindre tätorterna. Många sådana områden finns runt om i kommunens tätorter, men de ovannämnda har inte förändrats utan bibehåller det tidstypiska utseendet.

Solskensvägen från 1978-1981 omfattar två grupper med två typer av källarlösa villor och är en bra representant för den tidens villabyggnad. Den ena, äldre gruppen villor ligger så tätt att husen på håll ger intryck av kedjehus. De har fasad av vit mexisten samt stående panel i gavelrösten och röda betongpannor på de höga sadeltaken. 1980-talsvillorna i ett plan består av tvådelade huskroppar, med bostad och garage. De har fasad av träpanel och på sadeltaken röda betongpannor.

Kärleksstigen i Timmersdala omfattar villabebyggelse med karaktär från sent 1970-tal med fasad i gult tegel samt panel i gavelrösten, indragna balkonger i gavelfasaden, sadeltak med mörka betongpannor och ett vinkelbyggt garage. I anslutning till villorna sparades en del av kulturlandskapet som ett grönområde med stengärdesgårdar och förhistoriska fornlämningar.

STÖPENS TÄTORT

Binnebergsvägen är huvudstråket genom tätorten och den äldre bebyggelsen följer vägen.

Agrarsamhället ger bakgrunden

Stöpen ligger ca 15 kilometer norr om Skövde, på gränsen mellan socknarna Frösve och Säter, där Vadsboslätten i norr avgränsas av Stöpaskogens skogsbygd i söder. Där landsvägen från Sörbylund i öster möter gamla vägen mellan Skövde och Mariestad är gränsmarker till den gamla häradsallmanningen Östra Stöpen, en del av den vidsträckta Stöpaskogen. Något hundratal meter söder om vägskälet möter landsvägen den mindre landsvägen mot Säter. Binnebergsvägen bildar här sockengräns mellan Frösve och Säter. Kring vägskälen och upp längs vägen norrut mot Binneberg, Frösve och Mariestad fanns fortfarande i slutet av 1800-talet en samling torp och backstugor, samt

Frösves fattigstuga, en typisk utkantsbebyggelse belägen på ömse sidor av sockengränsen i ett gammalt utmarksområde. Något längre söderut låg komministerbostället Dunshult. Vid vägskälen växte på 1930-talet fram en liten husgrupp som fick namnet Stöpen.

Utveckling och drivkrafter - Snickeri och frikyrka

Ursprunget till Stöpens tätort är en snickerifabrik som byggdes vid vägskälet och det blivande samhället 1923. Fabriken brann emellertid ned och ersattes av en ny fabriksbyggnad på annan plats 1930. Likaså blev goda bussförbindelser med Skövde och Mariestad gynnsamma för

Häradskartan från 1877-1882 visar den glesa klunga av småställen som följer Binnebergsvägen norrut ovanför Dunshult. Vägskorsningen mot Sörbylunds gård i öster och Säter i väster kom att bli utgångspunkten för tätortens framväxt under 1900-talet. Mycket av det som idag är tätortsområde var då odlings-, betes- och skogsmarker.

Stöpens bebyggelseutveckling. År 1931 började den första villabebyggelsen uppföras, bl.a. av Axel Blom, en av snickerifabriken grundare. Flera medlemmar av släkten Blom byggde hus åt sig i Stöpen, och det lilla samhället kom att kallas "Blommastaden". Redan på 1950-talet fanns flera tidstypiska egnahem på trädgårdstomter uppförda under 1930- och 40-talet. Det lilla samhället hade då vuxit till ca 150 invånare och hade tre affärer. Samhället var koncentrerat kring de två vägskälerna och nådde i en snibb ner längs Binnebergsvägen söderut till nuvarande skolan.

Vid sidan av snickerifabriken hade pingströrelsen en stark förankring i samhället och hade även en viss betydelse för att människor sökte sig till Stöpen. Ny pingstkyrka uppfördes på sydsidan av Sättersvägen på 1960-talet.

Expansionsperioden - Skolorter och villasamhälle

Det är framför allt på 1950-talet, efter andra världskrigets slut 1945, som det moderna villasamhället formas, när den svenska folkhemsepokens samhällsvisioner börjar realiseras och god samhällskonjunktur, bilismens utveckling och högre levnadsstandard bidrar till att drömmen om den egna moderna villan kan förverkligas. Det innebär att det är i industrialis-

mens 1950-, 60- och 70-tal som det den moderna tätorten Stöpen tar form.

Under 1960-talet fortsatte tillväxten av samhället. I och med storkommunreformen 1952 blev Stöpen införlivat med Binnebergs storkommun. Som en följd av den nya storkommunens bildande fick Stöpen och Väring de två nya centralskolor som byggdes i kommunen under 1950-talet. Det var 1959 som Frösve centralskola byggdes i Stöpen. På tomten intill skolan planerades på 1960-talet Klåvastens vårdhem, ritat 1968 och uppfört 1970. Vårdhemmet bytte senare namn till Skogsäter. På 1960-talet planlades villaområden, dels i anslutning till befintlig småhus- och egnahemsbebyggelse i norr och nordost, men även väster om Binnebergsvägen. Satsningen på Stöpen gav resultat. I slutet av 1960-talet översteg Stöpens invånarantal 200 och därmed kom samhället att räknas som en tätort.

Tätortens stora expansionsperiod inträffar emellertid först i och med 1970-talet. Binnebergs storkommun upphörde när nuvarande Skövde kommun bildades 1971. Detta sammanföll med en stor expansionsperiod för Skövde, bl.a. som en ny centralort i Skaraborg, framför allt i och med tillkomsten av Kärnsjukhuset (KSS) 1973, samt förstärkningen av Skövde som försvarsort och industriort. Stadens expansion gynnade även de omgivande mindre tätorterna. Stöpen blev i likhet med flera

Kring Allén m.fl. gator i nordost finns den äldre tätortsbebyggelsen med egnahem och villor från 1930-40-talet.

Stöpensskolan och affären är samhällets centrumpunkt idag. Den stora p-platsen mellan dem fungerar som något av ett torg eller öppen plats.

andra tätorter i kommunen en liten förstad med stor inpendling till Skövde. Samhället hör dock till de tätorter som blivit ett levande kommundelscentrum kring skola och service.

Under 1970-talet skedde en närmast explosiv ökning av antalet invånare i Stöpens tätort; från 360 invånare 1970 till 1455 invånare 1980. Invånarantalet blev under 1970-talet allt som allt fyra gånger så stort, vilket även avspeglas i bebyggelseutvecklingen. Under 1970-talet planlades flera stora villaområden i Stöpen och 1977-78 byggdes även den helt nya Stöpensskolan som högstadieskola för Frösve rektorsområde med upptagningsområde för hela den norra delen av Skövde kommun. Tätortens expansion sammanfaller med skolans tillkomst och utbyggnaden av KSS i Skövde. Närheten och möjligheten att pendla dit är en av förklaringarna till Stöpens snabba tillväxt under 1970-talet.

Stommen i det långsträckt bebyggelsemönstret i samhället är liksom tidigare Binnebergsvägen som styrkt den närmast organiska, spontana framväxt av bebyggelsen som skedde under 1900-talets första del, inklusive utbredningen kring de viktiga vägskäl. Det gamla bebyg-

gelsemönstret har delvis styrkt även mer sentida kompletteringar. Det är främst på 1970- och 80-talen som mer tydligt planlagda villaområden tillkommit. Tätortens centrumbildning, på östsidan av Binnebergsvägen, markeras mycket tydligt av Stöpensskolan och livsmedelsaffären med den stora p-platsen däremellan som något av ett torg.

Villaområdena från 1960-, 70- och 80-talen är i stor utsträckning centrerade kring de två skolorna samt kring Tallstigen i öster och Rödegårdsgatan i väster. Något mer påkostade villor kännetecknar det högre belägna villaområdet kring Backatomtsvägen nordväst om Frösve skola.

Söder om Stöpensskolan byggdes på 1980-talet typiska bostadsområden med villor och parhus som små enklaver länkade till en större matargata. Det innebar bl.a. att den gamla komministergården Dunshult kringbyggdes med villor och numera ingår i tätortens södra del.

Under 2000-talet har framför allt samhällets sydvästligaste del, kring Björkbacken m.fl. gator, byggts ut, bl.a. med tidstypiska villor i ”nyfunkis”, en utbyggnad som pågår i nuläget. Under senare år har folkökningen dämpats och folkmäng-

Kring Dunshultsvägen söder om Stöpensskolan har samhället expanderat kraftigt på 1980-talet.

Kring Björkbacken i sydväst har samhället vuxit ut med villor under 2000-talet.

den i samhället ligger idag på knappt 1300 invånare. Stöpen är därmed, efter Skultorp, den näst största mindre tätorten i kommunen.

Spåren av historien – tätorten som kulturmiljö

Den moderna tätortens bakgrund i 1900-talets mitt och senare del är mycket tydlig. Men spåren av tidigare bebyggelse och markanvändning i det gamla agrarsamhället på platsen är också påtagliga.

Flera kulturmiljöer och enstaka byggnadsobjekt återberättar tätortens historia. Här finns kulturmiljön kring Binnebergsvägen och Jättadansen i samhällets norra utkant och angränsande landsbygd. Här framträder det gamla utmarksområdet med dels välbevarad förhistorisk fornlämningssmiljö (järnåldersgravfält med bl.a. stor skeppssättning samt järnframställningsplats och fossil åkermark) i småskaligt kulturlandskap, dels tidstypisk utkantsbebyggelse från 1800-talet längs gammal landsväg. Det är ett glest men sammanhängande stråk med faluröd bebyggelse med ursprung från småskalig backstuge- och torpbebyggelse från 1800-talet, som hör till Stöpens första bebyggelse. Här finns exempel på välbevarade f.d. backstugor och en f.d. torpladugård

(t.ex. Frösve 14:1 och 22.1). Två typiska samhällsinstitutioner på landsbygden under industrialismen är f.d. folkskola (1840- och 1920-tal), ålderdomshem (1920-tal) med välbevarade exteriörer (Frösve 12:1 och Braxtorp 23:1).

Frösve skola och Skogsäter är en av samhällets kulturhistoriska märkesmiljöer. Här finns en välbevarad tidstypisk, enkelt utformad modernistisk institutionsmiljö i rött tegel från 1959 och 1970 med centralskola och en anläggning för äldreboende. Kulturmiljön har stark förankring i Stöpens tätortsutveckling som tog fart på 1960-talet och återspeglar även skolans roll för ortens utveckling.

Om Stöpens utveckling under 1960-, 70- och 80-talen från en liten husgrupp till en av de större tätorterna i Skövde kommun vittnar t.ex. Tallstigen och Backatomtsvägen. Längs Tallstigen finns ett väl sammanhållet villaområde som ger en generellt bra bild av småhus- och villatyper från tidsperioden ca 1965-75 och även innefattar Stöpens pensionärshem med tidstypiska radhuslängor från 1970. Backatomtsvägen är däremot ett villaområde med något mer påkostade villor i ett plan och souterräng med mexistensfasader, samtliga byggda 1972. Lokalhistoriskt sett återspeglar de här områdena den intensiva utbyggnadsperiod av Stöpens tätort som då tog fart och som återkopplas till den expansion som då pågick även i stadens utveckling.

Frösve 3.15 Sofiero ligger numera inne i tätorten. Den har stort värde som ett minne från de många backstugor och torpställen som låg längs Binnebergsvägen under 1800-talet.

STÖPEN KULTURMILJÖER

Backatomtsvägen*

Motiv och uttryck för miljön

Kulturmiljö med stark koppling till Stöpens stora expansionsperiod i sent 1960- och tidigt 1970-tal. Den karaktäriseras av ett tidstypiskt villaområde med något mer påkostade villor från ca 1965-75. Enplans- och souterrängvillor med mexistensfasader och överhuvudtaget välbevarade exteriörer. Villatomter i med terränganpassning till markant sluttningläge.

Beskrivning

I västra utkanten av Stöpens tätort, strax väster om Frösve skola, och i kanten upp mot åsens lövskogsbackar ligger Backatomtsvägen. Området har en lite mer exklusiv villa-karaktär än övriga motsvarande villaområden från Stöpens stora tillväxtperiod i sent 1960-1970-tal (främst villorna på Säter 9:3-9:7 och 9:17. Detta område bebyggdes helt 1972. Här ligger enplans- och souterrängvillor som representerar en variation av hustyper från tiden kring 1970. Gemensamma drag är ljusa mexistensfasader, i regel med inslag av mörkt trä i takfotsranger, panelpartier, och tidstypiska entréer, ofta med sidoljus. En del villor har förskjutna byggnadskroppar med två eller flera delar, medan andra är mer rektangulära. Här finns sadeltak, platta tak, pulpettak och valmade tak. De tidstypiska villatomterna är anpassade till terrängen i sluttningen. Säter

9:12 nybyggdes 2000 efter brand. Övriga villor har kvar ursprunglig karaktär. Den nya villan, från 2000-talet anknuter i stort till de äldre. I villaområdets yttersta västra del ligger några 1970-talsvillor som blivit mer förändrade och inte medtagits i den kulturmiljö som uppmärksammas här. Här uppmärksammas inte några enskilda byggnadsobjekt, det är helheten i området som är mest betydelsefull.

Ingår också i
Detaljplan

Gällande skydd
- - - -

Backatomtsvägen kännetecknas av lite mer påkostade villor från perioden 1965-1975.

Det är viktigt att kulturmiljöns tidstypiska villakarakter kan bevaras.

Rekommendationer

Det är viktigt att områdets välbevarade, något mer exklusiva villaprägel från 1965-75 bevaras.

Den utpekade bebyggelsen bör underhållas med material och metoder som tar hänsyn till det kulturhistoriska värdet. Ny bebyggelse bör i förekommande fall vara mindre nyttobyggnader som placeras med hänsyn till befintlig och ges en god utformning.

Åtgärder

Den utpekade bebyggelsen är av sådant värde att den bör omfattas av Nya PBL 2 kap. 6§ 3: e st., 8 kap 17§ och 8 kap. 13§. För att säkerställa det kulturhistoriska värdet skall kommunen upprätta fördjupade riktlinjer om hur kulturmiljöns värden skall tillvaratas.

Ingående enskilda objekt i miljön

Fornlämningar

Bebyggelse utvärderad i byggnadsinventering

Övriga inrapporterade kulturlämningar

Binnebergsvägen och Jättadansen*

Motiv och uttryck för miljön

Kulturmiljön karaktäriseras av ett gammalt utmarksområde med dels välbevarad förhistorisk fornlämningsmiljö (järnåldersgravfält med bl.a. stor skeppssättning samt järnframställningsplats och fossil åkermark) i småskaligt kulturlandskap, dels tidstypisk utkantsbebyggelse från 1800-talet längs gammal landsväg. Glest men sammanhängande stråk med faluröd bebyggelse med ursprung från småskalig backstuge- och torpbebyggelse från 1800-talet, som hör till Stöpens första bebyggelse. Exempel på välbevarade f.d. backstugor och en f.d. torpladugård. Två typiska samhällsinstitutioner på landsbygden under industrialismen - folkskola (1840- och 1920-tal) och ålderdomshem (1920-tal) med välbevarade exteriörer.

Beskrivning

Stöpens norra utkant mot angränsande landsbygd kännetecknas av ett glest stråk av agrar bebyggelse som följer den smala, låga rygg som vägen mot Frösve kyrka och Binneberg löper uppe på. Landskapsbilden öppnas upp mer och mer mot norr och präglas av växlingen mellan dels lövskogsdungar och barrskogsstråk, dels öppna betesmarker och inslag av mer stenbunden hagmark på ryggens sluttningar.

Troligen är det områdets karaktär av gammal utmark som bidragit till att järnåldersgravfältet med skeppssättningen Jättadansen bevarats (Raä Frösve 4:1). Gravfältet som ligger på höjdryggens krön och sluttning, i hag- och skogsmark, genomkorsas av landsvägen. Väster om vägen, nära det f.d. ålderdomshemmet, ligger den stora skeppssättningen som

består av 14 resta stenar, numera 12, varav 11 står upp. Gravfältet, som till merparten ligger öster om vägen, omfattar även 3 högar, 25 resta stenar samt 5 domarringar och resta stenar. Öster om vägen finns även ett fornlämningsområde med fossil åkermark i form av fem ryggade åkrar (Raä Frösve 22:1).

Längre norrut, närmare den f.d. folkskolan, finns ännu en fornlämningsplats, lämningar av en järnframställningsplats (Raä Frösve 32:1). Invid denna finns en trolig boplats (Raä Frösve 12:3) och två platser med uppgift om borttagna stenkammargravar (hällkistor) (Raä Frösve 11) samt en fyndplats (Raä Frösve 12:2).

Omkring år 1880 låg här längs vägen ett stort antal torpställen och backstugor som då nådde ännu längre söderut, ända ner i höjd med Stöpens nuvarande centrum. Dagens bebyggelsestråk är glesare men har tydliga rötter i denna enkla utkantsbebyggelse. En del av de små bostadshusen är samma som fanns på den tiden, även om merparten av dem senare byggts till och moderniserats under 1900-talet. Här ligger även några f.d. små-

Skeppssättningen Jättadansen är ett mäktigt monument som minner om järnålderns invånare.

Frösve 12:1 Frösve skola f.d., från 1840-talet, en av de äldre skolbyggnaderna i kommunen

bruk med rötter i 1800-talets torpbebyggelse, samt någon enstaka bondgård som utflyttades från Frösve by i samband med laga skiftet.

Husen ligger enstaka eller i små klungor. Flera har faluröd panel och tegeltak, ibland finns ett uthus eller en bodlänga på tomten. I en del fall har äldre hus blivit starkt om- och tillbyggt i senare tid eller också ersatts med en modern villa. Områdets karaktär av utkantsbebyggelsen är dock fortfarande lätt att uppfatta. Några av de f.d. backstugorna är fortfarande mycket välbevarade sedan 1800-talets slut; t.ex. Frösve 14:1 och Frösve 24:1.

Till området knöts tidigt två av socknens samhällsinstitutioner. I områdets norra del ligger sedan 1840-talet socknens välbevarade gamla folkskola, Frösve 12:1. I dess södra del byggdes efter första världskriget det nya ålderdomshemmet i socknen, Braxtorp 23:1. Ålderdomshemmen började vid denna tid ersätta fattighusen på svensk landsbygd.

Ingår också i

Frösve 23:1 och Frösve 24:1 är uppmärksammade som enstaka byggnadsobjekt i Carlquist, T. *Kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer i Skövde kommun*. 1988.

Gällande skydd

Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. KML.

Biotopskydd gäller för stenmurar, odlingsrösen och motsvarande i det öppna odlingslandskapet.

Rekommendationer

Det är mycket viktigt att områdets välbevarade karaktärer kan bevaras. Fornlämningssmiljön tillför viktiga värden och historisk djupdimension till landskapet. Förutsättningar för ett eventuellt kompletterande tillgängliggörande (skyltning) bör utredas. Den utpekade bebyggelsen bör underhållas med material och metoder som tar hänsyn till det kulturhistoriska värdet. Ny bebyggelse bör i förekommande fall utformas och placeras med stor varsamhet i förhållande till fornlämningssmiljöerna och redan befintlig bebyggelse. Mindre nyttobyggnader placeras med hänsyn till befintlig bebyggelse och ges en god utformning.

Åtgärder

Den utpekade bebyggelsen är av sådant värde att den bör omfattas av Nya PBL 2 kap. 6§ 3:e st., 8 kap 17§ och 8 kap. 13§. Bebyggelse som uppmärksammats först 2010 bör dokumenteras närmare. För att säkerställa det kulturhistoriska värdet skall kommunen upprätta fördjupade riktlinjer om hur kulturmiljöns värden skall tillvaratas.

Här föreslås att man ser över möjligheten att ta fram ett enkelt kompletterande vård- och skyltprogram för andra fornlämningar utöver Jättadansen.

Ingående enskilda objekt i miljön

Fornlämningar

- Raä Frösve 4:1 Gravfält. Fast fornlämning.
- Raä Frösve 22:1 Fossil åkermark. Fast fornlämning.
- Raä Frösve 32: 1 Blästbrukslämning (Järnframställningsplats). Fast fornlämning.

Frösve 22:1 Troligen är detta en f.d. torpladugård som idag står ensam längs landsvägen som en viktig vittnesbörd om den stora torp- och backstugubebyggelse som fanns här på 1800-talet.

Frösve 14:1 Välbevarat bostadshus av enkelstugutyp, troligen från ca 1850-70, karaktäristiskt för traktens f.d. backstugor och torpställen.

- Raä Frösve 11:1 Stenkammargrav, borttagen. Bevakningsobjekt.
- Raä Frösve 11:2 Stenkammargrav, borttagen. Bevakningsobjekt.
- Raä Frösve 12:2 Fyndplats Bevakningsobjekt
- Raä Frösve 12:3 Boplats Bevakningsobjekt

Bebyggelse utvärderad i byggnadsinventering

Braxtorp 23:1 F.d. Frösve ålderdomshem

Frösve Jättadansen

I det glesa bebyggelsestråket, som utgör tätortens norra utkant, längs landsvägen upp mot Frösve, ligger Frösve f.d. ålderdomshem. Huset som byggdes 1923 innehöll från början rum för 14 pensionärer, samlings- och matrum samt personalrum. Sedan ålderdomshemmet nedlagts 1974 har huset varit endast bostadshus. Det stora, närmast kvadratiske huset har en exteriör som anknyter till byggnadstidens nationalromantiska stildrag men med klassicistiska detaljer. Det f.d. ålderdomshemmet har renoverats men med i stort bibehållen 1920-talskaraktär. Panelen var ursprungligen faluröd men målades efter 1974 om i ljusgult. Till anläggningen hör en stor trädgårdstomt, en bodlänga av trä och trägrindar vid entrén till tomten.

Frösve 12:2 Frösve f.d. skola *

Frösve Dogsberg 1

Frösve f.d. skola byggdes på 1840-talet, byggdes om 1926 och renoverades 1950, då huset tillbyggdes. Fastigheten byggnadsinventerades 1988, men medtogs inte i det slutliga urvalet. Sedan dess tycks tillbyggnaden ha avlägsnats. En dörr har tagits upp i östfasadens sydligaste fönsterrad. I övrigt har ingen exteriör förändring skett. Byggnaden har

Braxtorp 23:1 F.d. Frösve ålderdomshem är väl bibehållet sedan byggnadsåret 1923.

fasad av faluröd locklistpanel, vita kopplade fönster (av 1920-talstyp) och sadeltak med tvåkupigt taktegel. Bodlängan har renoverats. Skolhuset är viktigt att uppmärksamma såsom ett av de äldre i Skövde kommun. Den faluröda lärarbostaden blev nybyggd efter en brand på 1990-talet, med drag av traditionell agrar bebyggelse.

Frösve 14:1 *

Frösve Backgården 5

Omedelbart söder om Frösve f.d. skola står denna enkelstuga med sidokammare och bakåt utbyggt kök. Huset har timmerstomme med faluröd locklistpanel och tvåkupigt taktegel. Dörr från 1900-talets mitt, i övrigt en bra karaktär av 1800-talets senare del.

Frösve 22:1 *

Frösve Jättedalen

Omedelbart norr om Jättadansen och det f.d. ålderdomshemmet står en ensam liten ladugård invid landsvägen. Ladugården har fähus i liggande timmer och lada i stolpverk. Byggnadens små dimensioner och lilla volym talar för att det är en f.d. torpladugård.

Frösve 24:1 Sandstena

Frösve Sandstena

I det glesa bebyggelsestråket, som utgör tätortens norra utkant, längs landsvägen upp mot Frösve sockenkyrka, låg kring år 1880 ett stort antal torp och backstugor. Den karaktären går fortfarande att urskilja även i dagens bebyggelsemönster. Sandstena är en av de välbevarade f.d. backstugeenheterna i området, huset byggdes 1892 på platsen för två äldre backstugor. Huset har faluröd locklistpanel, spröjsade fönster och tegeltak. Glasverandan bör ha tillkommit i början av 1900-talet. Exteriören är välbevarad. På tomten finns även en liten faluröd bodlänga med tegeltäckt pulpettak.

Övriga inrapporterade kulturlämningar

Frösve 24:1 Sandstena byggt 1892.

Frösve skola och Skogsäter*

Motiv och uttryck för miljön

Kulturmiljön karaktäriseras av en välbevarad tidstypisk, enkelt utformad modernistisk institutionsmiljö i rött tegel, präglad av 1950-talets centralskola och det sena 1960-talets äldreboende. Kulturmiljön har stark förankring i Stöpens tätortsutveckling som tog fart på 1960-talet. Den återspeglar även skolans roll för ortens utveckling och har en mycket stark lokalhistorisk betydelse för Stöpen.

Beskrivning

Området är beläget i samhällets mellersta del, mellan Kunskastrågen i öster och Sätervägen i söder, i övrigt avgränsat av lövskogsdungar, främst. Stöpens samhälle har en viktig lokalhistorisk förankring som skolort, först för Binnebergs storkommun, därefter för norra delen av Skövde kommun (Frösve rektorsområde) fr.o.m. 1977. Området avspeglar en del av denna utveckling. Invid Frösve skola från 1959 uppfördes 1970-71 Klåvastens vårdhem, en anläggning som ritades 1968 och bär en stark 1960-talsprägel. Anläggningen bytte senare namn till Skogsäter. Det uttagna området präglas av de tidstypiska institutionsmiljöerna i en enkel men väl utformad modernism i främst rött tegel starkt präglad av 1950-1960-talets arkitekturimpulser. Senare tiders tillägg underordnas helheten. Karaktärsdrag framför allt är friliggande respektive sammanbyggda

Säter 5:5 och 1:4 Frösve skola från 1959 är i sin kärna en väl bibehållen tidstypisk centralskolemiljö från 1950-talet.

längor i rött tegel, i det f.d. vårdhemmet även vitputsad lättbetong, i en till två våningar. Husen inramas av grönytor och lövträd. Stråk med lövträd vetter även mot gatan.

Ingår också i

Detaljplan

Gällande skydd

Rekommendationer

Det är mycket viktigt att områdets välbevarade institutionskaraktär från 1950-60-talet bevaras, inklusive karaktäristiska grönytor och lövträd. Den utpekade bebyggelsen bör underhållas med material och metoder som tar hänsyn till det kulturhistoriska värdet. Ny bebyggelse bör i förekommande fall vara mindre nyttobyggnader som placeras med hänsyn till befintlig och ges en god utformning.

Åtgärder

Den utpekade bebyggelsen är av sådant värde att den bör omfattas av Nya PBL 2 kap. 6§ 3:e st., 8 kap 17§ och 8 kap. 13§. För att säkerställa det kulturhistoriska värdet skall kommunen upprätta fördjupade riktlinjer för hur kulturmiljöns värden skall tillvaratas. Bebyggelse som uppmärksammats först 2010 bör dokumenteras närmare.

Ingående enskilda objekt i miljön

Fornlämningar

Bebyggelse utvärderad i byggnadsinventering

*Säter 5:4 Skogsäter **

Kunskapsvägen 5A-B, 7A-B, 9A-B, 11A-B, 13A-B
Anläggningen som uppförts som ålderdomshem/serviceboende, används numera även för barn/ungdomsverksamhet och skola. Den ligger granne med Frösve skola och bildar en tidstypisk större institutionsmiljö tillsammans med denna Anläggningen har ursprung som Klåvastens vårdhem som ritades 1968 vid Sydsvenska Småhus AB, Malmö. Arkitekter vid småhusbyrån var arkitekt SAR I. Wennström, Malmö och arkitekt L. Lundquist. Den ursprungliga anläggningen omfattade en central byggnad med kök, matsal etc. samt fyra paviljonger i förbund med denna. Bygglov beviljades i oktober 1970 och anläggningen byggdes 1970-71 När vårdpaviljongen om- och tillbyggdes 1986 hade vårdhemmet bytt namn till Skogsäter. De olika enheterna kallades Backen, Ekhagen, Gläntan och Solhaga. 1990 beviljades bygglov för ombyggnad av delar av vårdhemmet till daghem och fritidshem efter ritningar av Bengt Stiernström

Arkitektkontor, Skövde. 2002 beviljades bygglov för ombyggnad av vårdlokaler till flerbostadshus, efter ritning av Arne Lundgren, Timmersdala. En paviljong byggdes om till sex lägenheter med två-tre rum och kök. Liknande ändringar utförs 2006-2007 och 2009.

Anläggningen må ha byggts i början av 1970-talet men dess grundkaraktär är 1960-tal med två parställda byggnadskroppar med två paviljonger i varje, med ett centralt, tvärställt byggnadsparti som sammanknyter byggnadskropparna. Fasad i vita lättbetongplank, rött tegel samt i gavlar träpanel. Hög skorsten i rött tegel i fasad. Flackt sadeltak med mörka betongpannor. .

*Säter 5:5 och 1:4 Frösve skola **

Kunskapsvägen 1 och 3

Låg- och mellanstadieskola bestående av flera friliggande huskroppar kring en skolgård. Bygglov beviljades i januari 1959 utifrån ritningar från Kommunalbyggnadsbyrån, med Torsten Gustafsson, Stockholm, som arkitekt. Här inrymdes dels småskola med två klassrum och folkskola med fyra klassrum samt lärarrum, bibliotek, gymnastiksal, kök, barnbispisning och slöjdsal. En mindre till- och ombyggnad gjordes 1970 mot väster. 1970 byggdes även en ny fristående skolpaviljong byggdes i södra delen av skolgården. 1971 ritade AB Kärrhus, Bandhagen, en ny lågstadie- och lek-skola i sydöstra hörnet av skolgården. Öster om bollplanen uppfördes 1974 en ny skolpaviljong. Ytterligare en ny skolpaviljong, nordväst om bollplanen, tillkom 1977, ritad av OH Olofsson Arkitektkontor. Vissa om- och tillbyggnader av skolanläggningen gjordes 1980, 1997, 2000 och 2010.

De äldsta skolbyggnaderna i två våningar har välbevarad exteriör från sent 1950-tal. Eventuellt ursprungliga vita fönster. Övriga byggnader är främst envåningsbyggnader från tidsperioden 1959- ca1980, främst i rött tegel, frånsett någon enstaka länga i norr med faluröd panel. Skolmiljön är en av de bäst bibehållna centralskolorna med 1950-talsprägel i Skövde kommun och har mycket stark lokalhistorisk betydelse för Stöpen. Skolan ligger granne med Skogsäter och bildar en tidstypisk större institutionsmiljö tillsammans med detta.

Övriga inrapporterade kulturlämningar

Säter 5:4 Skogsäter byggdes 1970-71.

Tallstigen*

Motiv och uttryck för miljön

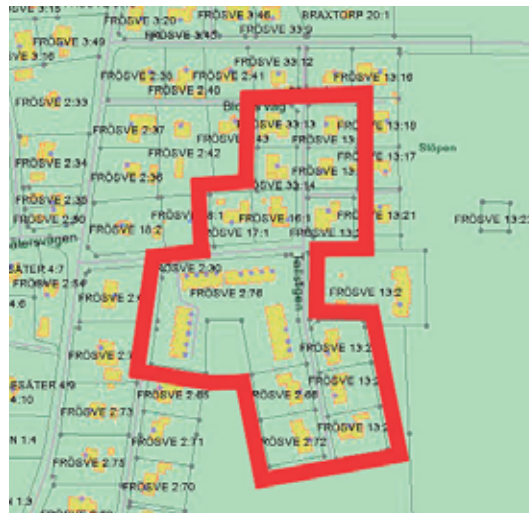
Kulturmiljön karaktäriseras av ett väl sammanhållet villaområde som ger en generell bra bild av småhus- och villatyper från tidsperioden ca 1965-75. Även inslag av tidstypiska radhuslängor från 1970 med ursprung som kommunal institutionsbebyggelse för serviceboende. Lokalhistoriskt sett är kulturmiljön betydelsefull för Stöpen eftersom den återspeglar den intensiva utbyggnadsperiod av tätorten som tog fart under perioden.

Beskrivning

Norr om tätortens centrum och Stöpenskolan ligger detta område som sträcker sig längs Tallstigen och framför allt har tre huvudkaraktärer. Norra delen omfattar småhus från 1960-talet, mellersta delen radhuslängor från 1970 och södra delen främst villor från sent 1960- tidigt 1970-tal.

I norra delen ligger sju små villor (Frösve 13:19, 13:20, 13:22, 16:1, 17:1, 33:13 och 33:14). Det är enplansvillor med källare, några har garaget vidbyggt på sidan. Husen har tydlig 1960-talsprägel med främst fasader i rött tegel, även med inslag av träpanel eller puts, entrépartier med smidesräcken, ibland med bevarade tidstypiska trädörrar. Merparten har flacka sadeltak, där takteglet ibland på senare år ersatts med betongpannor. Någon villa har ett pulpettak. Villatomterna har en tidstypisk öppen karaktär.

I områdets mellersta del ligger fyra envånings radhuslängor kring en gårdsplan med gräsmatta och lövträd (Frösve 2:76). De har ursprung som pensionärsbostäder, vilka dåvarande Binnebergs kommun lät uppföra 1970 efter ritningar av Ernst Lefvander, Konsulte-

rande Ingenjör Arkitekt, Mariestad. År 1973 lät Skövde kommun omändra en lägenhet till lokal för Posten. 1990 uppfördes ytterligare en länga som flerbostadshus med AB Högkullen som byggherre. Ritningarna till den utfördes vid Götenehus AB, Götene. De ursprungliga radhuslängorna har fasader i gult tegel och mörka betongpannor på de valmade taken. Husens rödmålade fönster har blivit moderniserade på senare år. Radhuspartiet är väl sammanhållet och har en helhet av tidigt 1970-tal. Den yngre längan från 1990 har panelad fasad.

I söder ligger villor från framför allt ca 1965-75, (Frösve 2:66, 272, 13:25, 13:26 och 13:27). Husen är enplans- och souterrängvillor med vita eller vitgrå mexistensfasader med inslag av mörk träpanel under sadeltak eller pulpettak. Balkonger är utförda i mörkt trä, så även de välbevarade, tidstypiska entrépartierna i trä och glas, ofta med sidoljus. Tomterna är tidstypiska öppna villatomter med gräsmatta, planteringar och prydnadsbuskar, ofta med en låg mur i ljus mexisten mot gatan. Här uppmärksammas inte några

*Tallstigen*s äldre del bebyggdes på 1960-talet och i tidigt 1970-tal. Den äldre delen har flera villor som knyter an till det tidiga 1960-talets kataloghus med röd tegelfasad, indraget putsat entréparti och flackt sadeltak. De mörka betongpannorna är kännetecknande för 1960-talets mitt och senare del.

Frösve 2:76 F.d. Pensionärshemmet byggdes 1970.

enskilda byggnadsobjekt, det är helheten i området som är mest betydelsefull.

Ingår också i

Detaljplan

Gällande skydd

Rekommendationer

Det är viktigt att områdets välbevarade karaktärer bevaras, med särskilt avseende på 1960-talsvillorna i norr, de något yngre villorna från ca 1965-75 i söder och radhuslängorna från 1970 i områdets mellersta del.

Den utpekade bebyggelsen bör underhållas med material och metoder som tar hänsyn till det kulturhistoriska värdet. Ny bebyggelse bör i förekommande fall vara mindre nyttobyggnader som placeras med hänsyn till befintlig och ges en god utformning.

Tallstigen kännetecknas i södra delen av villor från sent 1960-tal - tidigt 1970-tal. Fasader i mexisten och mörk träpanel är ett karaktärsdrag, liksom de flacka sadeltken med mörka betongpannor.

Åtgärder

Den utpekade bebyggelsen är av sådant värde att den bör omfattas av Nya PBL 2 kap. 6§ 3:e st., 8 kap 17§ och 8 kap. 13§. För att säkerställa det kulturhistoriska värdet skall kommunen upprätta fördjupade riktlinjer om hur kulturmiljöns värden skall tillvaratas.

Ingående enskilda objekt i miljön *Fornlämningar*

Bebyggelse utvärderad i byggnadsinventering

Övriga inrapporterade kulturlämningar

Frösve 3:46. Villan byggdes 1976 i en mer påkostad villastil med fasad i flamrött tegel och mörkbrun panel på takfotssarg och i gavelrösten.

STÖPEN BYGGNADSOBJEKT

Dunshult 12:69 *Dunshult*

Hemmansvägen 1 och 2

Dunshult i Frösve socken har varit komministerboställe i pastoratet. På Dunshults mark har en stor del av villasamhället Stöpen vuxit fram sedan 1960-talet. Gården ligger numera inom tätortens södra del, på den närmast omgivande f.d. jordbruksmarken ligger numera villabebyggelse från 1970- och 80-talet framför allt. Med sina många faluröda byggnader från 1800-talet och 1900-talets början är Dunshult en väl sammanhållen gårdsmiljö av stort intresse. Manbyggnaden från 1856 har en ålderdomligt låg väggresning och har aldrig blivit påbyggd med en frontespis. Som flyglar står ett magasin och en f.d. arrendatorsbostad. Drängstuga och magasin är timmerbyggnader från 1800-talets mitt. Dunshult har renoverats på senare år, men med bibehållen karaktär.

Frösve 3:15 *Sofiero* *

Kunskapsvägen 10

Enkelstuga med bakåt utbyggt kök som kan ha uppförts ca 1870. Fasad av faluröd locklistpanel, taktäckning med enkupigt tegel, hallaskorsten. Pardörrar i entré från 1900-talets början ca. Fönstren är utbytta i senare tid. Gjuten sockel talar för att huset kan ha flyttats dit i sen tid? Huset står vid Binnebergsvägen bland yngre bebyggelse.

Frösve 3:46 *

Smedjevägen 2

Villa med en välbevarad något mer exklusiv modernistisk utformning. Huset bär prägel av

1970-talets början men är uppfört efter 1970-talets mitt, bygglov beviljades 1976. Byggherre var Aldor Svärd och arkitekt var Stig Aspemyr, Skövde. Villan har tvådelad huskropp, fasad i flamrött tegel, mörk takfotssarg och taktäckning med mörka betongpannor. En valvbåge öppnar upp mot baksidan. Öppen tomt med endast låga prydnadsbuskar och enstaka träd.

Frösve 33:12 *

Allén 8

Litet bostadshus med 1940-talsprägel, ljus slätputsad fasad under tegeltäckt valmat tak. Altan utbyggd bakåt.

Frösve 33:15 *

Allén 10

Litet bostadshus med 1940-talsprägel, ljus slätputsad fasad under tegeltäckt valmat tak. Altan utbyggd.

Rödegården 1:4* *

Binnebergsvägen 7

Bostadshus från ca 1940-tal med gulbeige spritputsfasad, bruna snickeridetaljer, entré med skärmtak och enkelt smidesräcke. Trädgårdstomt.

Stångesäter 4:6 *Pingstkyrkan* *

Sättersgränd 2

1976 erhöll Sionförsamlingen i Stöpen bygglov för en ny kyrkolokal i anslutning till ett befintligt bostadshus som sammanbyggdes med kyrkan. Lars E. Jorméus AB, Falköping, utförde byggnadsritningar för en stor tillbyggnad inrymmande stor och liten sal, estrad, kök, ungdomsvåning, grupprum, trivselhörna etc. Frikyrkobyggnaden

Stångesäter 4:6 Pingstkyrkan Bygglöv utfärdades 1976 för en ny mycket tidstypisk kyrkobyggnad i anslutning till ett befintligt bostadshus. Pingstkyrkan har en stark lokalhistorisk förankring i Stöpen.

omfattar kyrksal etc. med källare under, sammanbyggd i vinkel med en bostadsdel. Byggnaden har en tidstypisk 1970-talsfasad med rundhuggen vit mexisten och entréparti i mörkt träslag med sidoljus. Sadeltak med mörka betongpannor. Kyrksalen markeras exteriört av smala höga fönster. Frikyrkan har haft stark ställning i Stöpens samhälle ända från samhällets tidiga år och byggnaden har en stark lokalhistorisk förankring i Stöpen.

Stångesäter 7:1*

Hästskovägen 2

Dubbelgarage i centrala Stöpen, enligt byggnadsnämndens arkiv uppfört 1965. Det har dock en

äldre karaktär av 1940-50-tal med lägre sidopartier, slät rödrosa fasad och tidstypiska dörrar med brun panel. Bostadshus från ca 1930-tal, dock senare ombyggt.

Säter 10:4*

Sättersvägen 2

Modernistiskt präglad villa med tvådelad, förskjutten huskropp, troligen från ca 1960. Vit putsfasad, fönsterluckor, flackt sadeltak med glaserat tegel. Naturinspirerad trädgårdstomt.

Frösve 33:12 Bostadshus vid Allén med en tidstypisk 1940-talsexteriör.

